

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536

Duijl, J.J. van

Citation

Duijl, J. J. van. (2022, October 27). *Goederenverwerving van het Duitse huis te Utrecht, 1218-1536*. *Middeleeuwse studies en bronnen*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3484321>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3484321>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

I DE FUNDAMENTELE JAREN
1218-1256

I DE STICHTING VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT*

I.1 INLEIDING

Van kloosters en andere geestelijke instellingen die in de middeleeuwen zijn ontstaan, is de beginperiode vaak slechter gedocumenteerd dan de tijd waarin de organisatie al lang bestond. De oprichting is daarom dikwijls in nevelen gehuld. Wat het Duitse Huis in Utrecht betreft, verkeren we in de gelukkige omstandigheid dat een oorkonde met cruciale informatie over de stichting bewaard is gebleven. In dit document van 9 april 1231 schenken Sweder van Dingden en zijn vrouw Beatrix het stuk land waarop het conventsgebouw kwam te staan. Zij geven aan dat ze het kruis hebben opgenomen, waarmee wordt bedoeld dat ze hebben beloofd om deel te nemen aan een kruistocht, en dat zij hun belofte met deze schenking ter waarde van honderd ponden hebben ingelost.¹ Daarmee zijn een stichtingsjaar, de hoofdactoren en hun motieven bekend.

De start van het Duitse Huis wordt kort beschreven in de bovengenoemde kroniek van de Utrechtse balije, geschreven in het laatste kwart van de vijftiende eeuw onder auspiciën van landcommandeur Johan van Drongelen.² Volgens de kroniek was Sweder van Dingden afkomstig uit het land van Kleef, alwaar hij het slot Ringenberg bezat, en was hij getrouwd met een dochter van ridder Sweder uit het Utrechtse geslacht Wiltenburg. Sweder bezat veel goederen en erven ten westen van de stad Utrecht, die hij aan de Duitse Orde schonk.³ De stichting en startdotatie van het Duitse Huis zou daarmee geheel het werk zijn geweest van deze Sweder.

Latere historici hebben dit beeld in meer of mindere mate overgenomen. Jan Jacob de Geer van Oudegein nam de kroniekttekst op in zijn verzameling topstukken uit het archief van de balije en putte er rijkelijk uit in de bijbehorende inleiding. Zo meldt hij in navolging van de balijekroniek dat Sweder een ‘vroom en eerzaam ridder’ was, afkomstig uit het land van Kleef. Hij voegt eraan toe dat Sweder zijn goederenbezit in het Nedersticht zou hebben geërfd van Sweder van Wiltenburg.⁴ Hans Mol noemt Sweder eveneens een ‘in het Sticht gegoede Kleefse edelman’. Hij vermoedt dat Sweder en Beatrix hun gelofte

* Dit hoofdstuk is een uitwerking van: J.J. van Duijl, ‘Collecting property for the founding of a Teutonic House in Utrecht (1218-1235)’, in: N. Morton ed., *Piety, pugnacity and property. The Military Orders 7* (Londen en New York 2020) 59-74.

¹ De Geer, *Archieven*, nr. 194.

² R.J. Stapel, *The late fifteenth-century Utrecht chronicle*, 216, 269-287, 303, 308-311.

³ ARDOU, inv.nr. 181, fol. 1v-2r.

⁴ De Geer, *Archieven*, XXXIX, nr. 193.

niet konden vervullen, omdat er geen kruistocht werd georganiseerd waaraan zij konden deelnemen. Met zijn schenking kon Sweder toch treden in de voetsporen van zijn gelijknamige vader, die in 1219 tijdens de vijfde kruistocht land in onder meer Schalkwijk aan de Duitse Orde had geschonken. Dit is een belangrijk onderscheid: in de ontstaansgeschiedenis van het Duitse Huis spelen Sweder I en Sweder II allebei een rol. Voorts onderbouwt Mol de bewering uit de kroniek, dat de bouw van het Duitse Huis in 1232 begon, door te wijzen op een goederenschenking van een ander Utrechts echtpaar in dat jaar en de vermelding van de broeders van het Duitse Huis van Utrecht in een oorkonde uit 1235, toen de ordebroeders een stuk land kochten.⁵ Daarmee nuanceert hij evenwel het beeld dat de stichting het werk van Sweder II alleen was.

Het stichtingsverhaal in de kroniek bevat bij nadere beschouwing verschillende inconsistenties. De schenking van Sweder (II) zou ten tijde van bisschop Otto van Holland hebben plaatsgevonden, maar die werd pas in 1233 tot bisschop gekozen. In 1231 zwaaide Wilbrand van Oldenburg nog de scepter. Daarnaast lag Dingden niet in het land van Kleef, maar viel het onder het bisdom Münster. Mogelijk vergiste de kroniekschrijver zich, omdat hij Dingden 'omtrent Wesel' situeerde, welke stad inderdaad tot Kleef behoorde. Onnavolgbaarder is de familielink die wordt gelegd met Sweder van Wiltenburg. Beatrix was een zus van graaf Herman I van Lohn. Het gaat, voor de duidelijkheid, niet om het Limburgse graafschap Loon (Frans: Looz), maar om het gelijknamige graafschap in de Achterhoek, waarvoor ik ter onderscheiding een andere spellingswijze gebruik. Graaf Herman omschreef het echtpaar in 1230 als 'Suetherus, sororius noster, et uxor sua Beatrix, soror nostra'.⁶ Herman I van Lohn was een zoon van Gerhard III van Lohn. Beatrix kan derhalve enkel een dochter van Sweder van Wiltenburch zijn geweest indien zij een halfzus was van graaf Herman via moederszijde. Wat betreft deze mogelijkheid is het relevant te melden dat in 1277 een zekere Sweder van Wiltenburg zegelde als Sweder van Zuylen.⁷ Het geslacht Zuylen werd vernoemd naar de plaats Sulen aan de Rijn in het graafschap Kleef en komt vanaf circa 1200 in Utrechtse bronnen voor.⁸ Een herkomst van Beatrix in Sulen past goed bij een verwantschap met Herman van Lohn en een huwelijk met Sweder II van Dingden. Dingden en Lohn lagen immers dichtbij Sulen. Bewijs voor een dergelijke genealogische reconstructie is er evenwel niet. Er kan daarom enkel gespeculeerd worden over het waarheidsgehalte van deze bewering van de kroniekschrijver. Misschien baseerde hij zich op een bron die inmiddels verloren is gegaan. Gezien de bovengenoemde foutjes kan hij ook simpelweg een slordigheidje hebben begaan. Het kan niet uitgesloten worden dat hij bij gebrek aan bronnen een beroep heeft gedaan op zijn fantasie.

5 Mol, 'Vechten of verplegen?', 25-26.

6 OGZ4, nr. 1230.09.28; F. Reigers, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Bocholt und ihrer Nachbarschaft* (Bocholt 1891) 138; Herman van Lohn was getrouwd met een zekere Euphemia. Volgens Reigers was zij een zus van Sweder van Dingden en was er dus een dubbele verwantschapsrelatie tussen Herman en Sweder. Het zou echter ook om Euphemia van Coevorden kunnen gaan, zoals wordt gesteld in: W.L. Beelaerts van Blokland, 'De eerste generatiën van het geslacht Van Coevorden', *De Nederlandsche Leeuw* 36 (1918) 18-20, aldaar 20. Herman I van Lohn had overigens ook een dochter die Beatrix heette: OSU, nr. 1280.

7 J.J. de Geer van Oudegein, 'Iets over de oudste Heeren van Beverwaard onder Werkhoven', *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap, gevestigd te Utrecht* 1 (1877) 296-302, aldaar 296-297.

8 Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit*, 14, 265-266.

Bovendien is de frase over het vermeende uitgebreide goederenbezit van Sweder II in Utrecht allerm minst betrouwbaar. Het kan enkel gaan om het complex landerijen dat het Duitse Huis bezat in het stedelijke buitengerecht Lijnpad ten zuidwesten van Utrecht, waarop ook het convent zelf werd gesticht. Sweder II schonk dit goederencomplex niet in de oorkonde van 1231. Van dit land zijn de aankomsttitels deels verloren gegaan. Dat was reeds het geval in de jaren 1530, toen een cartularium van het goederenbezit van het Duitse Huis werd aangelegd. Wel komt daarin een kopie voor van de schenkingsoorkonde van Sweder I aan de Duitse Orde in 1219. Volgens het opschrift schonk hij zijn hof met alle toebehoren 'gelegen an die Karwech'.⁹ De Karweg was anno 1530 een benaming voor het pad waarnaar het gerecht Lijnpad is vernoemd. In de oorkondetekst zelf gaat het echter om goederen in 'Lankarn', waarmee Lankern bij Dingden wordt bedoeld. Uit dit alles blijkt dat de broeders van het Duitse Huis te Utrecht in de decennia rondom 1500 in het duister tastten over de ontstaansgeschiedenis van hun eigen instelling. De enkele overgeleverde oorkonden vormden een voedingsbodem voor een met de nodige fantasie aangevuld stichtingsverhaal.

Dit alles geeft aanleiding om de oprichting van het Duitse Huis met een frisse blik te benaderen. In dit hoofdstuk onderzoek ik wanneer het Duitse Huis werd gesticht, hoe het startkapitaal werd samengesteld en wie hierbij betrokken was. Na een beknopte uiteenzetting over de ontwikkeling van de Duitse Orde in zijn beginjaren, begint mijn zoektocht bij de eerste tekenen van aanwezigheid van deze ridderorde in de Nederlanden ten tijde van de vijfde kruistocht. Daarbij peil ik de houding van Stichtse deelnemers aan het beleg van de Egyptische havenstad Damiate in 1218-1221 ten opzichte van de orde. Hieruit volgt de vraag in hoeverre de schenking van Sweder II en Beatrix deel uitmaakte van een breder gedragen startdotatie. En aan welke kruistocht had dit echtpaar eigenlijk deel willen nemen? Het zal blijken dat de stichtingsfase van het Duitse Huis te Utrecht een tamelijk ingewikkeld proces was met verschillende betrokken partijen.

1.2 DE KOMST VAN DE DUITSE ORDE NAAR DE NEDERLANDEN TIJDENS DE 5^E KRUISTOCHT

GROEI VAN DE DUITSE ORDE ONDER HOOGMEESTER HERMANN VON SALZA

De bezittingen van de Duitse Orde bleven aanvankelijk bescheiden. Ze beperkten zich vooral tot Akko en omgeving. Elders in het Heilige Land kwamen daar rond 1200 goederen in Tyrus en Antiochië bij. Langs de mediterrane aanvoeroute kreeg de Duitse Orde onder meer huizen op Cyprus en diverse goederen in Apulië en op Sicilië geschonken. Deze Zuid-Italiaanse bezittingen had de orde grotendeels te danken aan Hendrik VI van Hohenstaufen, keizer van het Heilige Roomse Rijk en koning van Sicilië, die in 1195 beloofde op kruistocht te gaan en vervolgens het Duitse hospitaal steunde. In 1197 bevestigde hij de stichting van een hospitaal in Barletta door de broeders en schonk hij hun het

9 ARDOU, inv.nr. 666.1-4.

klooster St. Trinitatis in Palermo. Vijf jaar later werd degene die daar namens de Duitse Orde aan het roer stond commandeur genoemd. Deze functietitel bestond al bij de johannieters en tempeliers en zou ook door de Duitse Orde blijvend in gebruik worden genomen voor het hoofd van een individuele ordevestiging. In Venetië verwierf de orde in 1208 een strategisch bij de ingang van het Canal Grande gelegen eiland voor de verzorging van pelgrims. Omdat veel reizigers naar het Heilige Land zich in de Lagunestad inscheepten, was deze vestiging voor de orde van groot belang.¹⁰

Een derde en laatste categorie bezittingen in de beginperiode van de Duitse Orde waren de goederen in het voornamelijk Duitstalige thuisland van kruisvaarders en leden van de orde. Er is door historici veel gezocht naar schenkingen vóór 1200 aldaar, maar de bewijzen bleken telkens te schaars of onbetrouwbaar. Mogelijk werden er in 1200 goederen verworven in Wenen. Zeker is dat aartsbisshop Ludolf van Magdeburg toen aan de orde een stuk land te Halle aan de Saale schonk om daarop een hospitaal te stichten. Ook andere vroege bezittingen betroffen vooral hospitalen, zoals in Bozen (Bolzano) in 1202 en een jaar later in het Karinthische Friesach.¹¹ Beide lagen langs belangrijke Alpenpassen. De Duitse Orde legde zich in de beginjaren kortom vooral toe op de hospitaalfunctie voor kruisvaarders en pelgrims in het Heilige Land en onderweg daarnaartoe.

De bescheidenheid van deze vroege geschiedenis van de Duitse Orde wordt weerspiegeld in de bekendheid van zijn oversten. Na de eerste leiders van het hospitaal, waaronder meester Sibrand en prior Heinrich, geldt Heinrich von Walpot als de eerste hoogmeester sinds de omvorming tot geestelijke ridderorde in 1198. Hij zou dezelfde persoon kunnen zijn als de Hendrik die in 1196 nog *praeceptor* van het hospitaal werd genoemd, maar het zou ook om iemand anders kunnen gaan zoals Udo Arnold stelt.¹² Veel bekender dan zijn voorgangers was hij in ieder geval niet. Hetzelfde geldt voor zijn opvolger Otto von Kerpen. De majeure veranderingen kwamen onder leiding van hoogmeester Hermann von Salza, die na het overlijden van de derde hoogmeester Hendrik Bart in 1209 of 1210 werd aangesteld.¹³ Hij was afkomstig uit een niet zeer beduidend geslacht van dienstlieden van de landgraven van Thüringen.¹⁴

Volgens de in samenhang met de baliekroniek in Utrecht geschreven kroniek over de geschiedenis van de Duitse Orde, stelde Von Salza bestuurders van het ordehuis in Akko aan, zodat hij zijn eigen handen vrij had om in de Duitstalige gebieden steun te zoeken bij geestelijke en wereldlijke vorsten. Daarmee zou hij willen hebben bereiken dat 'hy ende sijn oirde niet ledich wesen en sou'.¹⁵ Deze interpretatie is niet misplaatst, hoewel valt te betwijfelen of Von Salza handelde volgens een vooropgezet plan waarvan hij de gevolgen kon overzien. In ieder geval was hij een begenadigd diplomaat die voor zichzelf en de orde winst haalde uit de machtsstrijd tussen vorsten van zijn tijd door een bemiddelende rol aan te nemen en wanneer nodig de partij te kiezen die voor de orde het meest kon bete-

10 Militzer, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 32-38; Idem, *Von Akkon zur Marienburg*, 19-20, 179.

11 Ibidem, 26; Idem, *Die Geschichte des Deutschen Ordens*, 44, 53.

12 Arnold, 'Entstehung und Frühzeit', 89.

13 Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 30.

14 E. Maschke, 'Die Herkunft Hermanns von Salza', in: idem ed., *Domus Hospitalis Theutonicorum* (Bonn en Bad Godesberg 1970) 104-116.

15 ARDOU, inv.nr. 181, fol. 16r-16v.

kenen. Dergelijke patronage, waarbij het principe van *do ut des* ofwel ‘voor wat hoort wat’ gold, was bepalend voor de algemene ontwikkeling van de Duitse Orde en de goederenverwerving in het bijzonder. Het belang van patronage loopt zelfs als een rode draad door dit proefschrift. Deze context moet nader worden belicht om de stichting van het Duitse Huis te Utrecht te kunnen begrijpen.

In eerste instantie vond Von Salza vooral een beschermheer in Otto van Brunswijk, die een telg was uit het met de Staufen rivaliserende huis Welfen. Dit had alles te maken met het feit dat Otto een jaar na de dood van Hendrik VI in 1197 door een deel van de Duitse vorsten tot rooms-koning was gekroond en na de moord op zijn tegenkandidaat, Hendriks broer Filips van Zwaben, in 1209 van de paus ook de keizerstitel had ontvangen. Otto IV kon de steun van de Duitse Orde goed gebruiken. Naast keizerlijke bescherming gaf hij de orde diverse goederen, zowel in het Middellandse Zeegebied als in het rijk. Hij riep iedereen die rijksgoederen in leen hield op dit voorbeeld te volgen.¹⁶ Als wederdienst voegde Von Salza zich bij een delegatie die in opdracht van Otto IV naar de Levant afreisde voor de kroning van de koning van Armenië in 1211 en om een kruistocht voor te bereiden waaraan de keizer zou gaan deelnemen.¹⁷

De expeditie werd geleid door Wilbrand van Oldenburg. Deze Hildesheimse domkannik bracht verslag van de reis uit in zijn *Itinerarium Terrae Sanctae*. In het voorwoord schrijft hij dat het reisgezelschap bestond uit verstandige en eerlijke gezanten van de hertog van Oostenrijk en de als enige bij naam genoemde ‘eerwaardige’ Hermann von Salza.¹⁸ De Oostenrijkse hertog in kwestie was Leopold VI, een fervente kruisvaarder die behoorde tot de vroegste supporters van de Duitse Orde.¹⁹ De hoogmeester bevond zich met deze expeditie dus in een netwerk van mannen uit de hoogste lagen van de Duitstalige maatschappij, die elk met een eigen agenda steun zochten bij elkaar via een gezamenlijke trouw aan de Welfische keizer.

Dergelijke patronagebanden schiepen een afhankelijkheidsrelatie. De orde liep het risico daar de nadelen van te ondervinden toen de positie van Otto IV werd bedreigd door zijn Staufische tegenhanger Frederik II. Die had als kleuter in 1198 het koninkrijk Sicilië van zijn vader Hendrik VI geërfd en stak in 1212 de Alpen over om ook het Heilige Roomse Rijk voor zich op te eisen. Sinds Otto IV in de Slag bij Bouvines in 1214 door een coalitie onder leiding van de Franse koning Filips II was verslagen, was zijn positie onhoudbaar geworden en kon Frederik zich in 1215 tot rooms-koning laten kronen in Aken. Frederik verbond zich aan de Duitse Orde door hospitalen en verschillende andere goederen te schenken.²⁰ Onder hedendaagse ordehistorici heerst de opvatting dat de patronageverhouding met Otto IV niet zozeer politiek van aard was, maar vooral pragma-

16 ARDOU, inv.nr. 121; De Geer, *Archieven*, nr. 2; B.U. Hucker, *Kaiser Otto IV.* (Hannover 1990) 287-290.

17 N.E. Morton, *The Teutonic Knights in the Holy Land, 1190-1291* (Woodbridge 2009) 29; Hucker, *Kaiser Otto IV.*, 137, 165, 287.

18 ‘cum venerabili magistro domus Alemannorum, fratre Hermannno de Salza’: D. Pringle, ‘Wilbrand of Oldenburg’s journey to Syria, Lesser Armenia, Cyprus, and the Holy Land (1211-1212): A new edition’, *Crusades* 11 (2012) 109-137, aldaar 109-111, citaat 116.

19 R. Röhrich, *Die Deutschen im Heiligen Lande. Chronologisches Verzeichnis derjenigen Deutschen, welche als Jerusalem-pilger und Kreuzfahrer sicher nachzuweisen oder wahrscheinlich anzusehen sind (c. 650-1291)* (Innsbruck 1894) 109-110.

20 Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 31-32.

tisch vanwege de kruistochtplannen van de keizer. Met de komst van Frederik II werden de eerdere vriendschappelijke relaties tussen de orde en het Staufische huis met wederzijds enthousiasme hersteld.²¹ In 1216 ontmoetten Frederik II en Hermann von Salza elkaar.²² Ook de Staufisch gezinde vorsten in het rijk ondersteunden de orde nu. In hetzelfde jaar schonk de Trierse aartsbisschop Diederik van Wied bijvoorbeeld een hospitaal in Koblenz aan de Duitse Orde, alwaar vervolgens binnen enkele jaren een ordenederzetting tot stand kwam met een commandeur aan het hoofd.²³

Van Nederlandse vorsten had de Duitse Orde tot dan toe nog geen steun ontvangen. De meerderheid van hen behoorde dan ook tot de vele aanhangers van Otto IV in het noordwesten van het Heilige Roomse Rijk. Onder hen bevond zich de Hollandse graaf Willem I. Na het overlijden van zijn vader Dirk VII, raakte hij in een opvolgingsstrijd om het graafschap Holland verwickeld met zijn schoonzus Ada en haar kersverse bruidegom, graaf Lodewijk II van Loon. In deze Loonse oorlog werd Willem I gesteund door Otto IV, die hem in 1213 als rechtmatig graaf erkende. Lodewijk had ingezet op de Staufische Filips van Zwaben, die in 1208 werd vermoord. Willem was als overwinnaar uit de strijd gekomen, maar hij raakte door de komst van Frederik II alsnog in de problemen. Hij telde zijn knopen en koos voor de Staufische partij. Daarop erkende nota bene de Engelse koning, zijn voormalige bondgenoot, Lodewijk als Hollandse graaf en wist hij de paus over te halen om Willem in de ban te doen.²⁴ Andere supporters van Otto IV uit de regio waren onder meer de Brabantse hertog Hendrik I,²⁵ aartsbisschop Adolf I van Keulen, graaf Willem III van Gulik en graaf Adolf III van Berg. Zij allen kwamen onder druk te staan om de overstap naar Frederik II te maken zonder daarbij in regionale conflicten verzeild te raken. Zo raakte de verdere ontwikkeling van zowel de Duitse Orde als die van vorsten in de Nederlanden in deze periode sterk verweven met de herstructurering van de centrale macht in het Heilige Roomse Rijk door de overwinning van de Staufische Frederik II op zijn Welshische rivaal Otto IV. Die samenhang vormde een voedingsbodem voor de komst van de Duitse Orde naar de Nederlanden.

PACIFICERING DOOR KRUISTOCHTPREDIKING IN DE NEDERLANDEN

De politieke onrust in de Nederlanden viel samen met een intensieve kruistochtcampagne. Deze werd sterk vanuit Rome gedirigeerd, nadat paus Innocentius III tijdens de eerdere kruistocht, de vierde volgens de hedendaagse telling, niet had kunnen voorkomen dat een beoogde verovering van Egypte in 1204 was uitgelopen op een wanordelijke plundering van Constantinopel.²⁶ Ditmaal hanteerde de paus een ruime voorbereiding

21 H. Kluger, *Hochmeister Hermann von Salza und Kaiser Friedrich II* (Marburg 1987) 30; Favreau, *Studien zur Frühgeschichte*, 120; Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 34; Morton, *Teutonic knights in the Holy Land*, 30.

22 Kluger, *Hochmeister Hermann von Salza*, 8-9.

23 J.H. Hennes, *Codex diplomaticus Ordinis Sanctae Mariae Theutonicorum I* (Mainz 1845) nr. 22; Militzer, *Von Akkon zur Marienburg*, 287-288.

24 R. de Graaf, *Oorlog om Holland, 1000-1375* (Hilversum 2004) 313, 320-321; D.E.H. de Boer en E.H.P. Cordfunke, *Graven van Holland. Middeleeuwse vorsten in woord en beeld (880-1580)* (Zutphen 2020) 68-71.

25 H. Neu, 'Heinrich I.', in: *Neue Deutsche Biographie* 8 (1969) 346-348.

26 M. Angold, *The fourth crusade. Event and context* (Harlow 2003) 75-100.

die hij nauwkeurig dirigeerde. Zijn betrokkenheid bij de operatie blijkt onder meer uit de aansturing van kerkelijke functionarissen voor de werving van kruisvaarders en voor het verenigen van vorsten in hun steun voor de aanstaande kruistocht. Tijdens de bovengenoemde verkennende missie in 1211 onder leiding van Wilbrand van Oldenburg, werden de relaties tussen keizer Otto IV en de christelijke Armeense vorst Leo bijvoorbeeld gemasseerd.²⁷ Twee jaar later zette Innocentius het onderwerp op de agenda voor het in 1215 te houden Vierde Lateraans Concilie.²⁸ Het moest een massabeweging gaan worden waaraan ook kinderen en ouderen konden gaan deelnemen. Voor de werving van kruisvaarders werden alvast twee predikers per kerkprovincie aangesteld. De Keulse domscholaster Olivier en deken Herman van Bonn namen deze taak op zich in het Keulse aartsbisdom, waarbij Olivier de Noordelijke Nederlanden voor zijn rekening nam.²⁹

Olivier van Keulen vertrok in mei 1214 naar de Friezen, waarmee kortgezegd de kustbewoners van de Noordelijke Nederlanden werden bedoeld. Wonderlijke kruisverschijningen zouden hem bij zijn kruistochtpreken hebben bijgestaan. Velen legden daarop de kruistochtgelofte af. Oliviers propaganda was succesvoller dan die van anderen elders in West-Europa.³⁰ Voor dit succes biedt de Amerikaanse historicus James Powell een overtuigende verklaring in zijn analyse van de vijfde kruistocht. Volgens hem was het geen toeval dat de intensieve rekrutering plaatsvond in de regio waar de aanhang van Otto IV het sterkst was. De campagne zou gericht zijn geweest tegen aanhangers van de keizer, zoals de Keulse bisschop Diederik. Op deze argumentatie valt wel wat af te dingen, namelijk het feit dat Otto IV weliswaar geëxcommuniceerd was ten tijde van de aanstelling van Olivier van Keulen, maar nog niet in Bouvines was verslagen. Hij had nog de steun van het merendeel der Nederlandse vorsten en het is de vraag of en in hoeverre hun kruistochtgeloften daar veranderingen in zouden brengen. Na Bouvines, toen Olivier al met preken begonnen was, ontstond die mogelijkheid echter wel. De kruistochtgelofte was een uitermate geschikt middel om nieuwe feodo-vazallitische banden aan te gaan en bestaande banden te verstevigen. Daartoe was alle aanleiding toen de Nederlandse vorsten na Bouvines Frederik II als hun vorst hadden te aanvaarden. In dat kader moet de aanwezigheid van een aanzienlijk deel van toekomstige Nederlandse kruisvaarders bij de koningskroning en kruisopname van Frederik II in Aken in 1215 gezien worden.³¹ Een groot deel van hen volgde daarbij zijn voorbeeld door te beloven deel te nemen aan de kruisvaart.³²

Hiermee kom ik bij het tweede doel van Oliviers kruistochtprediking: het pacificeren van Nederlandse regio's. De neergang van Otto IV bracht onzekerheid teweeg. Bestaande bondgenootschappen werden erdoor aan het wankelen gebracht. Een beproefde methode om in een dergelijke situatie vrede te brengen was het aanwijzen en bevechten van een

27 Pringle, 'Wilbrand of Oldenburg's journey', 111.

28 J.M. Powell, *Anatomy of a crusade 1213-1221* (Philadelphia 1986) 15; OSU, nr. 608.

29 OSU, nr. 610; Olivier van Keulen wordt ook wel Olivier van Paderborn of Olivier scholasticus genoemd.

30 J.J. van Moolenbroek, 'Driehonderd schepen voor het Heilige Land. Olivier van Keulen en de kruistochtcampagne van 1213-1217', in: S. Corbellini e.a. ed., *Wonderen voor alledag. Elf opstellen over godsdienst en samenleving in de middeleeuwen door Jaap van Moolenbroek* (Hilversum 2006) 129-154, aldaar 131-136.

31 J. Riley-Smith, *The crusades. A history* (2^e druk; Londen en New York 2005) 176.

32 Powell, *Anatomy of a crusade*, 74-84; J. Dirks, *Noord-Nederland en de kruistogten. Schetsen van het aandeel der Noord-Nederlanders en, in het bijzonder, der Friezen aan dezelve, volgens de berigten van ooggetuigen en tijdgenooten* (Workum 1840) 87.

gezamenlijke externe vijand. Toen duidelijk was dat Nederlandse edellieden massaal het kruis hadden aangenomen, kondigde de paus een vierjarige vrede af in de Keulse kerkprovincie, opdat de kruisvaarders hun thuisland veilig konden verlaten.³³

Er zijn diverse aanwijzingen dat het kruistochtenthousiasme onder Nederlandse vorsten werd ingegeven door de overstap naar Frederik II en het behoud van de macht in eigen land. Ik wees reeds op de lastige positie van de Hollandse graaf Willem sinds hij op advies van de Engelse koning door de paus in de ban was gedaan. Door op kruistocht te gaan wist hij daarvan verlost te worden. Na terugkomst trouwde hij in 1220 met Maria van Brabant. Deze dochter van de Brabantse hertog Hendrik I was als kind al eens uitgehuwelijkt geweest aan keizer Otto IV. Na diens overlijden kwam de jonge weduwe weer beschikbaar voor haar vaders huwelijkspolitiek. De overeenkomende strategische belangen van de Brabantse en Hollandse vorsten en hun min of meer gedwongen overstap naar Staufische zijde werd met het huwelijk tussen Willem en Maria bezegeld. Ook de Brabantse hertog ging mee op kruistocht.

In Keulen stond de bisschopsverkiezing van 1216 in het teken van de veranderde machtsverhoudingen. De posities van Diederik van Hengebach, een vooraanstaand supporter van Otto IV, en diens tegenbisschop Adolf van Altena, die Otto IV nog eigenhandig tot rooms-koning had gekroond in 1198, waren onhoudbaar geworden. De bisschopszetel ging naar de Keulse domproost Engelbert van Berg, broer van graaf Adolf III van Berg. Deze benoeming moet worden beschouwd als een beloning voor de overgang van laatstgenoemde naar het Staufische kamp kort tevoren. Waarschijnlijk was Adolf net te laat voor Frederiks koningskroning in Aken, maar nam hij daar een paar dagen later alsnog het kruis op.³⁴

Tot op zekere hoogte voltrok zich een vergelijkbaar scenario in Utrecht. Daar overleed in 1215 bisschop Otto I, die net als zijn vader, graaf Otto van Gelre, tot de Staufisch-gezinden mag worden gerekend.³⁵ In hetzelfde jaar werd de Utrechtse domproost Otto van Lippe tot bisschop gekozen. Volgens de in de omgeving van de Utrechtse bisschop opgestelde *Quedam narracio* hadden verwante graven uit de omgeving, waaronder zeker de Gelderse graaf, de verkiezing beïnvloed. Herman van Lippe, Otto's broer, zou eveneens hebben gelobbyd.³⁶ Bernd Ulrich Hucker leidt in zijn studie over keizer Otto IV uit de afwezigheid van bisschop Otto II bij het vierde Lateraans concilie af, dat de elect Welfgetrouw was, zoals gebruikelijk was in het huis Lippe.³⁷ Het is echter onwaarschijnlijk dat de graven van Holland en Gelre op dit tijdstip voor een kandidaat met die politieke kleur hebben gekozen. Aannemelijker is het juist dat de keuze voor Otto van Lippe samenhangt met de overstap naar de Staufische zijde door zijn broer Herman in 1214. Net zoals de overeenkomst in Keulen met Adolf III van Berg, werd Herman daarvoor beloond met een bisschopszetel voor zijn broer. Bovendien meldt de auteur van de *Quedam narracio* dat het wereld-

33 OSU, nr. 623; Zie ook OSU, nrs. 649, 657.

34 F. Tesser, '“Hof te Dieren” in de late middeleeuwen. Deel 8: De bestuursperiode van de graven van Berg', *Ambt en Heerlijkheid* 143 (2004) 19-36, aldaar 31.

35 Otto I steunde bijvoorbeeld Lodewijk van Loon tegen Willem I van Holland in de Loonse oorlog: *Quedam narracio de Groninghe, de Threntie, de Covordia et de diversis aliis sub diversis episcopis Traiectensibus*, H. van Rij ed. (Hilversum 1989) 27-29.

36 *Quedam narracio*, 33-35.

37 Hucker, *Kaiser Otto IV*, 327-330.

lijk gezag over het bisdom onmiddellijk na de bisschopsverkiezing werd toegekend door Frederik II. In een oorkonde uit 1220 noemt hij Otto zijn bloedverwant.³⁸ De bisschopswijding ontving Otto van Lippe in juni of juli 1216 van de nieuwe Keulse aartsbisschop Engelbert van Berg. Anders dan in de Keulse situatie, nam in Utrecht de bisschop zelf het kruis aan en gaf hij het Sticht tijdens zijn kruistocht in bewaring aan zijn broer Herman.³⁹

Die taakverdeling was mogelijk het gevolg van het feit dat de vorige Utrechtse bisschop Otto I de kruistochtgelofte reeds had afgelegd. Waarschijnlijk gebeurde dat bij de kroning van Frederik II in Aken in 1215, waar hij aanwezig was.⁴⁰ Otto II kon deze belofte als nieuwe bisschop dus overnemen. Dat niet iedereen in de Utrechtse elite stond te springen om deel te nemen aan Frederiks expeditie, blijkt uit het wonder dat nodig was om de bisschoppelijke rentmeester Everwacker op de kostbare reis mee te krijgen. De cisterciënzer monnik Caesarius van Heisterbach verhaalt in zijn verzameling wonderen die zich tijdens zijn leven voordeden, dat Everwacker al ontevreden was geweest met de aanname van het kruis door bisschop Otto I. Toen de kersverse bisschop Otto II die gelofte overnam, ontstak Everwacker in woede. Hij zou zelfs een pact met de duivel hebben gesloten en een plan hebben gesmeed om de succesvolle kruistochtprediker Olivier van Keulen te vermoorden. Na een Danteske hellereis toonde hij echter berouw en beloofde hij zich bij de kruisvaarders te voegen.⁴¹ Al met al kon een levende Olivier op het Vierde Lateraans Concilie van 1215 tevreden melden dat zijn streefcijfer van 300 schepen met kruisvaarders was gehaald en dat hij 50.000 Friezen op de been had gebracht. Dit waren overdreven en symbolische aantallen, maar het zal zeker om een indrukwekkend aantal schepen en manschappen zijn gegaan.⁴² Het was de bedoeling dat Frederik II een leidende rol in de expeditie op zich zou nemen. Het vertrek werd vastgesteld op juni 1217.⁴³

NEDERLANDERS TIJDENS HET BELEG VAN DAMIATE

Na het overlijden van paus Innocentius III op 16 juli 1216, hield diens opvolger Honorius III met onverminderd enthousiasme vast aan het tijdpad voor de aanstaande kruistocht. In mei 1217 vertrokken de eerste schepen met kruisvaarders uit de Nederlandse en Duitse kustregio's. Graaf Willem I van Holland was hun aanvoerder.⁴⁴ Hierbij voegde zich een vloot uit de omgeving van Keulen onder leiding van Georg van Wied.⁴⁵ Olivier van Keulen scheepte ook in.⁴⁶ De Utrechtse bisschop nam de boot niet: hij vaardigde nog oorkonden in Utrecht uit nadat de schepen reeds waren uitgevaren. Niet veel later moet hij evenwel

³⁸ 'consanguineus noster': OSU, nr. 675.

³⁹ *Quedam narracio*, 35.

⁴⁰ J.L. van der Gouw, *Everwach. De rentmeester van de bisschop van Utrecht* (Hilversum 1994) 20.

⁴¹ J.J. van Moolenbroek, 'De hellereis van Everwacker uit het diocees Utrecht', in: idem ed., *Mirakels historisch. De exempels van Caesarius van Heisterbach over Nederland en de Nederlanders* (Hilversum 1999) 222-234.

⁴² P.B. Pixton, 'Die Anwerbung des Heeres Christi: prediger des fünften Kreuzzuges in Deutschland', *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 34 (1978) 166-191, aldaar 177; Moolenbroek, 'Driehonderd schepen', 143.

⁴³ Powell, *Anatomy of a crusade*, 45, 112; R. Röhrich, 'Die Belagerung von Damiette (1218-1220). Ein Beitrag zur Kriegsgeschichte des Mittelalters', in: W.H. Kiehl ed., *Historisches Taschenbuch* 5.6 (Leipzig 1876) 59-98, aldaar 59-60.

⁴⁴ Powell, *Anatomy of a crusade*, 123.

⁴⁵ J.J. van Moolenbroek, 'Nederlanders mee op kruistocht in Portugal in 1217', in: idem ed., *Mirakels historisch*, 127-133.

⁴⁶ Pixton, 'Die Anwerbung des Heeres Christi', 187.

met zijn gevolg over land aan zijn reis zijn begonnen, want hij sloot zich samen met onder anderen de bisschoppen van Münster en Bamberg aan bij de troepen die in de zomer van 1217 onder leiding van Andreas van Hongarije naar het Heilige Land reisden.⁴⁷ Zij arriveerden in september te Akko en ondernamen enkele kleine en onsuccesvolle militaire expedities in Palestina. De Hongaarse koning keerde in januari 1218 alweer huiswaarts. Anderen, onder wie de Utrechtse bisschop, overwinterden in het Heilige Land.⁴⁸ Toen moest een derde groep kruisvaarders nog vertrekken. Begin 1218 verzamelden zich deelnemers op de burcht Bensburg van graaf Adolf III van Berg, om van daaruit gezamenlijk op te trekken.⁴⁹ Ook Sweder I van Dingden behoorde vermoedelijk tot dit gezelschap.⁵⁰ De Hollandse en Friese kruisvaarders die over zee reisden, hadden zich ondertussen bij Portugal in tweeën gesplitst. Een gedeelte, onder wie de Hollandse graaf, ging in op het verzoek van de Portugese koning om de Moren in zijn land te helpen bevechten. Een groep Friezen zeilde verder en overwinterde in Italië. In april van het volgende jaar zetten zij voet aan wal in Akko. De kruisvaarders die vanuit Portugal kwamen, druppelden ten slotte in mei binnen.⁵¹

Nog in dezelfde maand zeilden de kruisvaarders van Akko naar Damiate. De geschiedschrijving over het verdere verloop van de kruistocht is grotendeels gebaseerd op de verslagleggingen van Olivier van Keulen, vooral in zijn *Historia Damiatina*.⁵² Zijn lof op de dapperheid van de Friese en Duitse kruisvaarders moet echter met een korreltje zout worden genomen, aangezien hij zelf deze groepen voor de kruistocht had geworven. Wel zal hun numerieke inbreng een stempel op het verloop van het beleg hebben gedrukt. Vanuit die optiek kon Olivier met recht beweren dat de Keulse kerkprovincie aan de successen van deze kruistocht meer bijdroeg dan andere Duitse gebieden.⁵³ Aan zichzelf schreef hij het lumineuze idee toe om twee schepen aan elkaar te bevestigen en daarop een aanvalsplatform te bouwen. Daarmee veroverden vooral 'zijn' Friezen en Duitsers op 24 en 25 augustus de toren die de toegang tot de Nijl bewaakte. De ketting tussen de toren en de stadsmuur zou hierbij gebroken zijn.⁵⁴ Volgens Olivier stonden de Friezen en Duitsers onder leiding van de 'vir nobilis et potens' (de nobele en machtige man) graaf Adolf van Berg. Als dat daadwerkelijk het geval is geweest, dan enkel tijdens het begin van de operatie. Adolf sneuvelde blijkens zijn optekening in memorieboeken namelijk op 7 augustus.⁵⁵

47 H. Hoogeweg, 'Der Kreuzzug von Damiette', *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung* 8 (1887) 188-219, aldaar 189; Röhrich, 'Die Belagerung von Damiette', 61; Dirks, *Noord-Nederland en de kruistogten*, 120; Olivier van Keulen, *Historia Damiatina*, H. Hoogeweg ed., in: *Die Schriften des Kölner Domscholasticers, späteren Bischofs von paderborn und Kardinal-Bischofs von S. Sabina* (Tübingen 1894) 159-280, aldaar 162-163.

48 Powell, *Anatomy of a crusade*, 127-135.

49 T.R. Kraus, *Die Entstehung der Landesherrschaft der Grafen von Berg bis zum Jahre 1225* (Neustadt a.d. Aisch 1981) 100.

50 Reigers, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Bocholt*, 189.

51 Hoogeweg, 'Der Kreuzzug von Damiette', 190; Moolenbroek, 'Driehonderd schepen', 152-153.

52 Bijvoorbeeld door Powell in zijn *Anatomy of a crusade*.

53 R. Haass, 'Die Kreuzzugsbewegung und die Ritterorden im Erzbistum Köln während des 13. Jahrhunderts', in: idem en J. Hoster ed., *Zur Geschichte und Kunst im Erzbistum Köln. Festschrift für Wilhelm Neuss* (Düsseldorf 1960) 89-101, aldaar 91.

54 Olivier van Keulen, *Historia Damiatina*, 179; Powell, *Anatomy of a crusade*, 142-144.

55 Kraus, *Die Entstehung der Landesherrschaft der Grafen von Berg*, 46; In de literatuur wordt soms vermeld dat Adolf in juli 1218 overleden zou zijn. Dit gaat terug op Oliviers *Historia Damiatina*; G. Smets verwijst bijvoorbeeld naar '*Historia Damiatina*, dans Eccard. 2.1403': G. Smets, *Henri, Duc de Brabant 1190-1235* (Brussel 1908) 162.

Op de verovering van de toren van Damiate volgde een lange belegering van de stad, tot die op 5 november 1219 viel.⁵⁶ Het kruisvaarderskamp was onderwijl opgedeeld in groepen die elkaar konden verstaan of de heenreis samen hadden ondernomen. Aan de zuidkant waren Fransen en de tempeliers gelegerd. In het oosten verbleven Spanjaarden, Provençalen en johannieters en in het noorden de pauselijke legaat Pelagius met Italianen en Friezen. Mogelijk waren dit de Friezen die in de winter van 1217/1218 in Italië voor anker hadden gelegen. De westkant van het kamp, aan de overzijde van de Nijl, was gereserveerd voor de grote groep overige kruisvaarders uit het noordwesten van het rijk en de Duitse Orde.⁵⁷

SCHENKINGEN AAN DE DUITSE ORDE DOOR NEDERLANDSE KRUISVAARDERS

Door de kampopstelling had het merendeel van de Nederlanders uitgebreid de tijd om met de Duitse Orde kennis te maken. Dat beviel klaarblijkelijk goed, want in de jaren 1218-1220 schonken zij gul aan de orde. Adolf van Berg zette als leidende figuur de toon op 15 juni 1218, toen men nog bezig was met het opbouwen van het kamp, met de schenking van zijn hof in het Gelderse Dieren. Dit is de eerste goederenverwerving van de Duitse Orde in de Nederlanden. Opmerkelijk detail is dat de vroegere keizer Frederik I (Barbarossa) dit domaniale goed in 1168 aan Engelbert van Berg had geschonken ter beloning van zijn uitstekende diensten.⁵⁸ Nu gaf Engelberts zoon Adolf het, naar het zich laat aanzien in de context van zijn hernieuwde trouw aan het Staufische vorstenhuis, aan de Duitse Orde. Frederik II bevestigde in december 1218 de schenking tezamen met eigen donaties.⁵⁹ Volgens de meest geciteerde versie van Adolfs schenkingsoorkonde verkeerde de graaf toen al in een zorgelijke toestand.⁶⁰ In een kortere versie ontbreekt die vermelding. Daarin staat enkel dat hij zijn hof in Dieren aan de Duitse Orde schonk voor het zielenheil van zichzelf en zijn nageslacht.⁶¹

Voor de verschillen tussen de twee oorkonden is geen zekere oorzaak aan te wijzen, maar een mogelijke verklaring valt wel te geven. Volgens De Geer is de kortere versie een 'minder nauwkeurige redactie' van de eerste oorkonde, die hij in zijn bronnenuitgave heeft opgenomen.⁶² Zijn kwalificatie houdt niet alleen verband met de uitgebreidere inhoud, maar ook met de juistere schrijfwijze van de persoonsnamen in de door hem uitgebrachte versie.⁶³ Frits Tesser vermoedt daarentegen dat de langere versie later is geschreven, toen er meer tijd was om fraaie bewoordingen te kiezen.⁶⁴ Deze volgorde is aannemelijk, hoewel tevens om andere redenen. De passage over de toestand van de graaf kan erop duiden dat de langere oorkonde is opgesteld toen diens overlijden nabij of reeds geschied was, terwijl zijn levenseinde bij de eerste opmaak nog niet vaststond. Ook is het opvallend dat de volg-

⁵⁶ Powell, *Anatomy of a crusade*, 162-163.

⁵⁷ Hoogeweg, 'Der Kreuzzug von Damiette', 250.

⁵⁸ *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins oder des Erzstifts Cöln, der Fürstenthümer Jülich und Berg, Geldern, Meurs, Cleve und Mark, und der Reichsstifte Elten, Essen und Werden* I: 779-1200, T.J. Lacomblet ed. (Düsseldorf 1840) nr. 427.

⁵⁹ Hennes, *Codex diplomaticus* I, nr. 32.

⁶⁰ 'presentis vite statum instabiliem premeditates': De Geer, *Archieven*, nr. 462.

⁶¹ *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins* II, nr. 72.

⁶² De Geer, *Archieven*, nr. 463 n.1.

⁶³ Het laatste punt wordt door Lacomblet opgemerkt in: *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins* II, nr. 72 n.4.

⁶⁴ Tesser, 'De bestuursperiode van de graven van Berg', 35.

orde van de getuigen veranderd is. In de langere oorkonde is een zekere Hendrik van Vileke verdwenen. Hendrik van Schönrode daarentegen is van de 27^e en laatste plaats naar plaats elf opgeklommen. Graaf Adolf van Dassel is zelfs uit het niets op de eerste plaats gezet, ten koste van Hendrik, de kapelaan en notaris van de graaf van Berg, die een plaatsje moest opschuiven. Dergelijke verschuivingen op de getuigenlijst hebben betekenis. Het ligt voor de hand de bewerking van de oorkonde in de omgeving van de graaf van Dassel te zoeken. Kennelijk moest hij op de getuigenlijst en verdiende iemand van zijn statuut een plaats boven zelfs een geestelijke als Hendrik. De reden hiervoor is mogelijk te vinden in de toevoeging in de uitgebreidere oorkonde, dat alle bij de hof behorende mensen, wateren, bossen, gecultiveerde en ongecultiveerde gronden, bij de schenking inbegrepen waren. In het licht van de vele pauselijke vermaningen in de dertiende eeuw om de rechtmatige bezittingen van de nog jonge Duitse Orde te beschermen, was deze specificatie van de reikwijdte van de dotatie geen overbodige luxe. Hierover kan na Adolfs overlijden een geschil zijn ontstaan, bijvoorbeeld omdat hij niet de enige rechthebbende was op dit omvangrijke goed.

Zo werd een hoeve land behorend bij de hof te Dieren ten tijde van de schenking van Adolf van Berg in leen gehouden door Sweder I van Dingden. Deze leenman van Adolf was te Damiate getuige bij de schenking. In 1219 stond hij de hoeve, inclusief de mensen en al het overige dat erbij hoorde, af aan de Duitse Orde.⁶⁵ In feite droeg hij dit goed op aan zijn nieuwe leenheer; Adolf had de gehele hof immers het jaar tevoren aan de orde geschonken. Sweder liet het hier niet bij, maar doneerde ook een hof (*curia*) in Lankern en een hoeve land (*mansus*) in Schalkwijk. Het valt op dat deze goederen geografisch ver uit elkaar lagen.⁶⁶ Lankern ligt bij Dingden, in de buurt van Bocholt, het herkomstgebied en de machtsbasis van Sweders familie. De hoeve in Schalkwijk was het eerste bezit dat de orde in het Nedersticht verwierf (zie afbeelding 1.1). Verderop in dit hoofdstuk kom ik terug op de duiding van deze schenking. Daarvoor is van belang om eerst in te gaan op de verdere schenkingen door Nederlanders tijdens het beleg van Damiate en hun motieven.

Graaf Willem III van Gulik begunstigde de Duitse Orde eveneens in 1219, tijdens zijn deelname aan de kruistocht, en wel met het rijksleen Bergstein en de kerken van Nideggen en Siersdorf.⁶⁷ In Siersdorf ontstond een commanderij die later in de dertiende eeuw onder de ordenederzetting in Biesen in het graafschap Loon kwam te vallen. Die situatie lijkt te zijn voortgekomen uit een soort embryonaal ordedistrict in de Zuidelijke Nederlanden zonder vaststaand hoofdkwartier, dienend voor het beheer van goederen die grotendeels tijdens de vijfde kruistocht waren geschonken. Daaraan heeft de Mechelse tak van de Brabantse adellijke familie Berthout in grote mate bijgedragen. Meerdere familieleden reisden naar Damiate en beloonden de werken van de Duitse Orde aldaar met schenkingen.⁶⁸ Door

65 'Mansum quoque, quam de curti Dieter feodali jure possedi, liberam etiam cum hominibus et omnibus pertinentibus ad eam magistro et fratribus predictis resignavi': De Geer, *Archieven*, nr. 463; ARDOU, inv.nr. 1718; Hennes, *Codex diplomaticus* I, nr. 35.

66 Klaus van Eickels impliceert in zijn studie naar de economische ontwikkeling van de balije Koblenz ten onrechte, dat al deze landerijen in de buurt van Dieren waren gelegen: K. van Eickels, *Die Deutschordensballei Koblenz und ihre wirtschaftliche Entwicklung im Spätmittelalter* (Marburg 1995) 26.

67 *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins* II, nrs. 82, 132; Hennes, *Codex diplomaticus* I, nr. 42.

68 Powell, *Anatomy of a crusade*, 81-82; Pas later in de dertiende eeuw zou de Mechelse commanderij Pitzemburg naar de balije Koblenz worden overgeheveld.

Afb. 1.1 Oorkonde uit 1219 waarin Sweder I van Dingden vanuit Damiate in Egypte goederen in Lankern, Schalkwijk en Dieren schenkt aan de Duitse Orde. Bron: ARDOU, inv.nr. 1718.

een goede overlevering heeft dit de aandacht getrokken van ordehistorici. De datering van de oorkonden en de vele overeenkomende namen van telgen van het Berthoutse geslacht heeft daarbij echter voor verwarring gezorgd. Er wordt bijvoorbeeld vaak verwezen naar Klaus van Eickels, die het belang van de schenkingen van de Berthouts opmerkt en er het volgende over schrijft:

Zusammen mit Egidius Schönbart war im September 1219 auch sein Neffe Walter zum Heer der vor Damiette liegenden Kreuzfahrer gestoßen. Sein Vater Walter V. Berthout, der ältere Bruder des Egidius Schönbart, war kurz zuvor gefallen oder starb bald darauf, so daß sein gleichnamiger Sohn ihm als Herr von Mecheln nachfolgte.⁶⁹

⁶⁹ Eickels, *Die Deutschordensballen Koblenz*, 26-27.

Wie met deze namen de genealogische puzzel probeert te leggen, raakt al snel in de knoop. Blijkens de gedetailleerde studie van Godfried Croenen naar de familie Berthout, overleed Wouter V in 1287 en kan hij nooit aan het beleg in Damiate hebben deelgenomen. Waarschijnlijk wordt Wouter III, heer van Mechelen bedoeld, die omstreeks 1220 overleed.⁷⁰

Met behulp van deze genealogie en de schenkingsoorkonden, kan de volgorde van de donaties aan de orde als volgt worden gereconstrueerd. De familierelaties zijn in figuur 1.1 weergegeven. Als eersten schonken te Damiate in september 1219 Gillis Berthout, genaamd 'met de baard', heer van het Vlaamse Oudenburg, en zijn echtgenote Catharina hun gasthuis en kapel aldaar, alsmede alle daartoe behorende inkomsten.⁷¹ Dit kan alleen het echtpaar Gillis I Berthout en Catharina van Belle zijn. Deze Gillis was een zoon van Wouter II Berthout en Guda van Loon, een dochter van graaf Lodewijk I van Loon. Gillis' broer Wouter III vulde de schenking, net als Adolf van Berg vanaf zijn sterfbed op het slagveld te Damiate, naar eigen zeggen nog in goede mentale gezondheid, samen met zijn zoons Wouter IV en Hendrik I, alsook met de genoemde Gillis, aan met gronden onder Schriek en rechten in het Waverwoud. De oorkonde geeft 1226 als jaar van uitgave, maar toen was de kruistocht al lang voorbij. In navolging van J.Th. de Raadt en Wauwers corrigeert A. Jamees dit in zijn publicatie van de oorkonde naar 27 januari 1221, uitgaande van de paasstijl.⁷² G. Croenen stelt echter terecht dat waarschijnlijk de bij de Duitse Orde gangbare kerststijl is gebruikt. Hij komt daardoor op nog een jaar eerder uit, waardoor de schenking vier maanden na die van Gillis I en Catharina zou zijn gerealiseerd.⁷³

Bij die eerste schenking van Gillis en Catharina was Gilbert van Zottegem getuige, die toen dus ook in Damiate was. Enige tijd na zijn terugkomst schonk hij zelf in 1225 land bij Massemen aan de Duitse Orde.⁷⁴ Zijn moeder Beatrijs van Massemen en schoonmoeder Mathilde van Dendermonde hadden reeds in 1221 en 1222 hun duit in het zakje gedaan met schenkingen van goederen in de omgeving van Massemen en Willemskerke.⁷⁵ Mathilde van Dendermonde was familie van de Grimbergse tak van de Berthouts via het tweede huwelijk van haar moeder Adelize van Buischere met Gerard III van Grimbergen. Deze Gerard was een neef van de genoemde Gillis. Mathilde was een dochter uit Adelizes eerste huwelijk, met Wouter van Dendermonde. Van Eickels leidt hieruit af dat de familierelatie met de Van Berthouts onderschikt was aan de kruistochtdeelname van haar schoonzoon.⁷⁶ Dat is mogelijk, maar de schenking aan de Duitse Orde zou evengoed als een bevestiging van het aanhalen van de banden tussen de families Dendermonde en Berthout na het huwelijk van Adelize en Gerard gezien kunnen worden. Hoe dit ook zij, er zijn genoeg telgen uit het geslacht Berthout voorbijgekomen om te kunnen stellen dat er sprake was van een omvangrijke familiale begunstiging van de Duitse Orde tijdens de vijfde kruistocht en in de nasleep daarvan.

70 G. Croenen, *Familie en macht. De familie Berthout en de Brabantse adel* (Leuven 2003) 290-291.

71 A. Jamees, *De oorkonden van Pitsenburg, commanderie van de Duitse Ridderorde te Mechelen (1190-1794)* I (Antwerpen 1990) nrs. 9-11.

72 Jamees, *De oorkonden van Pitsenburg* I, nr. 16.

73 Croenen, *Familie en macht*, 38 n.60.

74 Jamees, *De oorkonden van Pitsenburg* I, nr. 51.

75 Ibidem, nrs. 17-18, 44.

76 Eickels, *Die Deutschordensballei Koblenz*, 28 n.47; Croenen, *Familie en macht*, 33-34.

Mogelijk gaan ook de wortels van de commanderij Vught terug op een schenking van een loot van de familie Berthout tijdens de vijfde kruistocht. In het necrologium van de balije Biesen wordt Diederik Berthout namelijk genoemd als stichter van deze commanderij.⁷⁷ Volgens dezelfde bron schonk edelman Rutger van Gemert het goed te Gemert aan de orde. Dat zou dan rond 1220 gebeurd moeten zijn. Ook daar ontstond in later tijden een commanderij. Het ontbreekt aan meer bewijzen die de mogelijke band van de ordevestigingen in Vught en Gemert met het beleg van Damiate onderbouwen. Duidelijk is echter wel, dat de komst van de Duitse Orde naar Vlaanderen en Brabant werd aangezwengeld door schenkingen van deelnemers aan de vijfde kruistocht uit die gebieden en dat familieleden die schenkingen aanvulden.

Met Guda van Loon, moeder van Gillis Berthout, is in het voorgaande de naam van iemand uit het gravengeslacht van Loon gevallen. Arnold III van Loon, zoon van Guda's broer Gerard van Loon en dus haar neef, was als kersverse graaf eveneens deelnemer aan de vijfde kruistocht.⁷⁸ Na de graven van Berg en Gulik voegde Arnold zich in 1220 bij het rijtje landsheren die de Duitse Orde begunstigten. Samen met zijn zus Mechteld van Are gaf hij de kapel van het in zijn graafschap gelegen Biesen.⁷⁹ Deze kapel was enkele jaren daarvoor door hen opgericht op land van de abdij Munsterbilzen, waarvan Mechteld abdis was. Arnolds regering in deze periode kenmerkte zich door een herpositionering in het politieke landschap in de Nederlanden. Hij continueerde de aanspraken die zijn broer Lodewijk op het graafschap Holland had gemaakt niet, maar herstelde de betrekkingen met de naburige Brabantse hertog Hendrik I, die Willem van Holland had gesteund in de Loonse oorlog. Dit deed Arnold onder meer door te trouwen met Hendriks dochter Adelheid.⁸⁰ Ook zijn schenking aan de Duitse Orde, die aansloot op de gelijktijdige donaties van de familie Berthout waarmee hij verwant was, kan als een uiting van deze strategie gezien worden. De ordevestiging die er in Biesen kwam, groeide in de dertiende eeuw uit tot een regionaal bestuurlijk centrum van de Duitse Orde. De vroege stichting en expansie was mede te danken aan Arnolds leenman Godfried van Leeuw, die in 1221 goederen in Kleine-Spouwen schonk.⁸¹

Een laatste Nederlandse schenking ten tijde van de vijfde kruistocht mag aan dit overzicht niet ontbreken. Dirk III, heer van Altena, doneerde aan de Duitse Orde in 1220 het personaat⁸² van de kerk in Schelluinen, het gerecht, de tienden en overige bezittingen van Dirk aldaar, alsook diverse goederen en rechten in de nabije plaatsen 'Hotgenisse' (ver-

77 A. Otten, *De vestiging van de Duitse Orde in Gemert* (Gemert 1987) 12.

78 Croenen, *Familie en macht*, 58.

79 M. van der Eycken, *Inventaris van het archief van de balije Biesen van de Duitse Orde I: De centrale administratie van de balije de landcommanderij Alden Biesen en de commanderijen Nieuwen Biesen te Maastricht, Sint-Gillis te aken en Bekkevoort* (Bilzen 1995) 38; Door verwarring tussen de graafschappen Loon (Frans: Looz) en Lohn in de Achterhoek wordt soms ten onrechte een nauwe verwantschap tussen Sweder van Dingden en de grafelijke familie van Loon verondersteld, bijvoorbeeld: Arnold, 'De Duitse Orde in de partes inferiores', 180.

80 Smets, *Henri I. Duc de Brabant*, 161.

81 Arnold, 'De Duitse Orde in de partes inferiores', 181.

82 'personatum ecclesie'; De Geer vertaalt dit met: 'de kerk' (De Geer, *Archieven*, nr. 489). Zuidervaaft schrijft 'het patronaat-recht': *Ridders, priesters en predikanten in Schelluinen*, 14; Correct is Van Moolenbroek in zijn *Mirakels historisch*, 232: 'de pastoorsinkomsten van de kerk'.

moedelijk Oud-Giessen) en Wolpheren.⁸³ In de oorkonde wordt de motivatie voor deze gulle donatie niet expliciet gemaakt. Er staat alleen dat het een eerbetoon is aan de heilige maagd Maria en Sint Nicolaas. Van Moolenbroek legt dit uit als een plan om een ordehuis te stichten met een dubbel patronaat, waarbij Maria als patrones van de Duitse Orde gold en Sint Nicolaas als patroon van de kerk.⁸⁴ Een link met Damiate is hierin niet zichtbaar, noch staat het vast dat Dirk aan deze kruistocht deelnam.⁸⁵ Wel is er een onmiskenbaar verband met de kruistochtdeelname van een voorvader van Dirk aan het beleg van Askelon in 1153. Daarnaast vernoemde hij het plaatsje *Scalun* dat hij thuis stichtte.⁸⁶ Dirk handelde dus zeker in een familietraditie aangaande dit dorp.

De motivatie voor zijn donatie aan de Duitse Orde kan verder worden verklaard in de context van het politieke spanningsveld waarin de heren van Altena zich bevonden. Het land van Altena was een kleine speler tussen de grote burens Brabant en Holland. Dat moet een benarde positie zijn geweest, vooral als Dirk van Altena tijdens de Loonse oorlog Lodewijk van Loon en de Staufische partij had gesteund, zoals Klaversma aannemelijk maakt. Een Loonse connectie in deze periode uitte zich in elk geval in het optreden van Wouter Berthout, zoon van Guda van Loon, als eerste getuige in een oorkonde van Dirk van Altena in 1214. Beide heren waren ook familie van elkaar door het huwelijk van Dirks zus Sophie met Arnold III uit de Grimbergse tak van het huis Berthout. Na de vijfde kruistocht werd de strijdbijl begraven en trad Dirk weer op als getuige voor de Hollandse graaf en in 1230 droeg hij zijn kasteel van Altena en alle daartoe behorende goederen aan hem op, om het samen met Willem van Horne in leen terug te krijgen.⁸⁷ Deze verzoening ging gepaard met een gulle donatie aan de Duitse Orde, zoals ook de Loonse graaf bij het herstellen van de banden met Brabant en Holland de orde had begunstigd.

Aldus kwam er in de Nederlanden in de jaren 1218-1225 een golf van schenkingen aan de Duitse Orde voort uit de massale deelname van Nederlanders aan het beleg van Damiate. De religieuze beleving van de kruistocht als bedevaart was daarbij ongetwijfeld van groot belang. Daarnaast werd een deel van de schenkers door de militaire en verplegende werken van de Duitse Orde aangezet tot hun donaties. Sweder I van Dingden leidde in 1219 zijn schenking in met de mededeling dat hij onder de indruk was van de 'graves expensas, quas faciunt fratres domus Theutonicorum in Hierusalem tum in infirmis, tum in militibus'.⁸⁸ Vergelijkbare bewoordingen gebruikten Gillis Berthout en zijn vrouw Katharina in hetzelfde jaar bij hun schenking.⁸⁹ Wat de schenkers met elkaar verbond was de aansluiting die zij zochten bij de veranderde machtsverhoudingen in het Heilige Roomse Rijk zonder bestaande coalities te verbreken. Daarbij paste een schenking aan de

83 De Geer, *Archieven*, nr. 489.

84 Moolenbroek, *Mirakels historisch*, 232.

85 Voor Huib Zuidervaart staat deze deelname 'zo goed als vast', maar J.A. Mol is terughoudender en noemt het 'niet onmogelijk': Zuidervaart, *Ridders, priesters en predikanten in Schelluinen*, 14; Mol, 'Vechten of verplegen?', 28.

86 Zuidervaart, *Ridders, priesters en predikanten in Schelluinen*, 15-17.

87 T. Klaversma, 'De geslachten Altena en Horne tot ca. 1300', *Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg = Jaarboek van Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap* 114 (1978) 7-67, aldaar 16, 26-28; Zuidervaart, *Ridders, priesters en predikanten in Schelluinen*, 14; OHZ, nr. 504.

88 ARDOU, inv.nr. 1718; De Geer, *Archieven*, nr. 463.

89 Jamees, *Oorkonden Pitsenburg*, nr. 11: 'graves expensas quas faciunt fratres Hospitales Domus Theutonicorum in Hierusalem vidissemus.'

Duitse Orde. Deze ridderorde had immers eveneens de patronage van de Staufische keizer Frederik gevonden.

Opmerkelijk genoeg waren het niet de meest vooraanstaande vorsten of de fanatieke Welfenaanhangers in de Nederlanden, zoals de Brabantse hertog of de graven van Gelre of Holland, die de Duitse Orde het meest begunstigten, maar het maatschappelijke niveau daaronder: de graven van Loon en kleinere landsheren zoals de graven van Berg en bezitters van kleine heerlijkheden zoals Altena, ongeacht hun eventuele voormalige Welfische gezindheid. In deze onzekere politieke tijden haalden zij de banden met elkaar aan middels een gezamenlijke begunstiging van de Duitse Orde. Daarbij speelden familiebelangen onmiskenbaar een grote rol. De schenkers uit Brabant en de daaraan grenzende gebieden Loon en het land van Altena waren met elkaar verwant.

1.3 DE STICHTING VAN HET DUITSE HUIS TE UTRECHT

GRENSHEER SWEDER VAN DINGDEN EN DE STICHTSE MINISTERIALITEIT

Sweder I van Dingden behoorde niet tot het bovenstaande familienetwerk rond de Berthouts, maar hij had wel het profiel van een begunstiger van de Duitse Orde als leenman van een territoriale vorst en de potentie of ten minste een mogelijke ambitie om zich tot een territoriale landsheer te ontwikkelen. Alp Buitelaar typeert hem als een telg uit een 'geslacht met onduidelijke antecedenten, althans in het Sticht Utrecht'.⁹⁰ Duidelijk is evenwel dat Sweder zich noemde naar de machtsbasis en herkomstplaats van zijn familie. Het nabij Bocholt gelegen Dingden lag in een uithoek van het bisdom Münster, met aan de noordwestzijde het bisdom Utrecht en aan de zuidkant het graafschap Kleef. Tevens grensde het aan de graafschappen Gelre en Lohn. Van dit kleine territorium werd Sweder van Dingden in een document uit 1201 de vrijgraaf genoemd. Hij bezat er de hoge rechtsmacht in leen van de bisschop van Münster.⁹¹

Dergelijke heren van kleine gebieden in de periferie van grotere vorstendommen waren een veel voorkomend fenomeen in de late middeleeuwen, hoewel ze in verschillende verschijningsvormen bestonden. Ze waren er bijvoorbeeld in het grensgebied van Engeland en Schotland, in Normandië en tussen Frankrijk en de Nederlanden. In de literatuur worden ze soms met de toepasselijke verzamelterm *borderlords* of grensheren aangeduid. Kenmerkend voor deze heren was dat zij hun territoria bestuurden en militair konden verdedigen vanuit een burcht. Het voortbestaan van hun macht was echter afhankelijk van de bescherming van een krachtige naburige vorst. Daarbij was het essentieel om de grote heren tegen elkaar uit te kunnen spelen, bijvoorbeeld door over te kunnen lopen naar een andere beschermheer in de omgeving indien de vorige vorst poogde het grensland voor zich te winnen.⁹²

⁹⁰ Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 339.

⁹¹ Reigers, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Bocholt*, 119.

⁹² B. Holden, *Lords of the Central Marches. English Aristocracy and the Frontier Society 1087-1265* (Oxford 2008); H. Cools, 'Nobles on the borderline. The nobility of Picardy, Artois and Walloon Flanders and the Habsburg-Valois conflict, 1477-1529', in: W. Prevenier e.a. ed., *Secretum scriptorium. Liber alumnorum Walter Prevenier* (Leuven 1999) 371-382, aldaar 373; D. Power,

Het vinden van de patronage van een vorst ging gewoonlijk gepaard met het worden van diens vazal. Hierdoor was de maatschappelijke positie van een grensheer enigszins vergelijkbaar met die van een burggraaf. Toen de Berthouts hun heerlijkheid niet langer konden verdedigen tegen de groeiende macht van de Brabantse hertog door middel van oorlogvoering en toenadering tot de graaf van Vlaanderen, accepteerden zij vanaf de tweede helft van de twaalfde eeuw de hertog van Brabant als hun suzerain. In 1238 droeg Wouter IV Berthout, heer van Mechelen, al zijn allodiaal bezit in leen op aan de hertog.⁹³ Dirk van Altena ervoer de druk vanuit Brabant eveneens en vond in 1220 de protectie van de graaf van Holland door hem zijn *castrum* te schenken en in leen terug te ontvangen.⁹⁴

In vorstendommen waar de militaire elite, zoals burggraven en ridders, deel uitmaakte van de zogeheten ministerialiteit, kon een grensheer bij het aangaan van zijn vazallitische verhouding zelfs zijn juridische vrijheid opgeven door in de ministerialiteit te treden. De term *ministerialis* werd in de Karolingische tijd voor allerlei koninklijke ambtsdragers en dienaars gebruikt. Vervolgens werd hij in het Heilige Roomse Rijk toegepast voor diverse vormen van voornamelijk dienstmanschap. Deze heterogeniteit maakt het beschrijven van de algehele ontwikkeling van de ministerialiteit, zeker in relatie tot adel en ridderschap, tot een onmogelijke exercitie. Er zijn immers altijd afwijkende voorbeelden te vinden. Dit laat onverlet dat gedurende de elfde en twaalfde eeuw de ministerialiteit steeds meer werd vereenzelvigd met een elite van militaire dienstlieden van een potentaat, meestal een vorst. *Ministeriales* konden *milites* worden genoemd.⁹⁵ De feodale verhouding kon worden uitgedrukt met een dienstleen. In sommige gebieden leidde deze ontwikkeling tot het uitsterfen van de ministerialiteit, zoals in Holland waar boeren-ministerialen simpelweg horigen werden en militair inzetbare ministerialen in een nieuw gevormde ridderadel opgingen.⁹⁶ Vooral in Duitse prinsbisdommen, waaronder Utrecht, bleven echter ministerialen bestaan. Ministeriale *milites* waren vergelijkbaar met de ridderadel elders. De tegenstelling tussen de ridderschap in Holland en de Stichtse ministerialiteit was in de praktijk daarom minder groot dan in de literatuur wel eens wordt verondersteld.⁹⁷ Omstreeks 1200 hield een intrede van een grensheer in de ministerialiteit van een naburige vorst geenszins een daling op de maatschappelijke ladder in. Veeleer was het een logische bevestiging van de nieuwe feodale relatie tussen een grensheer en zijn machtige beschermheer.

Gerlach van Dingden, een voorvader van Sweder, werd uiterlijk in 1169 ministeriaal van de kerk van Münster. De bisschop daar destijds was Frederik van Are, afkomstig uit een voornamelijk Rijnslands adellijk geslacht. In de periode 1184-1187 was Sweder van Dingden, ook een familielid van de latere Sweder I die naar Damiate ging, meermaals onder de bisschoppelijke ministerialen te vinden.⁹⁸ Tegen het einde van de eeuw verdween Sweder uit

The Norman Frontier in the twelfth and early thirteenth centuries (Cambridge 2004) 213-223; P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden (ca. 1360-ca. 1515)* (Wageningen 1992) 3-15.

⁹³ Croenen, *Familie en macht*, 89-91, 235-239.

⁹⁴ Klaversma, 'De geslachten Altena en Horne', 28-30.

⁹⁵ W. Hechberger, *Adel, Ministerialität und Rittertum im Mittelalter* (München 2010) 27-34; B. Arnold, *German knighthood 1050-1300* (Oxford 1985) 23-52.

⁹⁶ A. Janse, *Ridderschap in Holland*, 33-35.

⁹⁷ Van Winter, 'De opkomst van ministerialiteit en ridderschap', 176-180; Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 373-379.

⁹⁸ Reigers, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Bocholt*, 119.

de getuigenlijsten van bisschoppelijke oorkonden. Dit betekent niet noodzakelijk dat zijn relaties met de bisschop waren verslechterd. Aannemelijker is het dat zijn trouw aan het huis Are groter was dan die aan de kerk van Münster. In 1197 werd namelijk Dirk van Are bisschop van Utrecht. Deze bracht verwanten en andere Rijnlandse en Westfaalse vertrouwelingen mee en installeerde hen op invloedrijke posities, in het bijzonder in het kapittel van de Dom. Dirks neef Otto van Lippe werd domproost.⁹⁹ Hij zou in 1216 bisschop worden. Andere familieleden werden als kanunnik geïnstalleerd.¹⁰⁰ Dirk van Randerode, afkomstig uit Randerath tussen Roermond en Gulik, was in 1208 nog kanunnik in Keulen, maar in 1217 was hij kanunnik van het Domkapittel in Utrecht.¹⁰¹ In zijn testament eerde hij bisschop Dirk van Are met een memorieschenking.¹⁰² Volgens Caesarius van Heisterbach was een zekere Gerlach van Dingden kanunnik van de Dom tot 1216.¹⁰³

Gerlachs oom Sweder I bevond zich hoogstwaarschijnlijk eveneens onder deze groep immigranten. In 1200 was hij aanwezig bij de bevestiging door de Utrechtse bisschop van de bezittingen en het lokale immunitetsrecht van het klooster Bethlehem bij Doetinchem. Sweder was niet alleen getuige, maar er wordt ook vermeld dat hij in het verleden een halve hoeve land in Silvolde aan het klooster had gedoneerd.¹⁰⁴ De goederen die hij schonk lagen in het graafschap Lohn, dat grensde aan het rechtsgebied van Dingden en eveneens tot het bisdom Münster behoorde. Het klooster Bethlehem zelf lag daar net buiten, in het bisdom Utrecht. Het ligt voor de hand dat de Utrechtse bisschop daarom deze oorkonde uitgaf. Uit deze oorkonde blijkt niet expliciet dat Sweder I toen al een Utrechtse ministeriaal was. Dit wordt ook niet expliciet gemaakt in de oorkonde uit 1207, waarin hij op de getuigenlijst een hoge positie inneemt bij de bevestiging door bisschop Dirk van de eerder door bisschop Godfried gedane schenking van de kerk van Ootmarsum aan het klooster Weerselo.¹⁰⁵

Een sterkere aanwijzing dat Sweder I voor of tijdens de kruistocht in de Stichtse ministerialiteit is getreden, is zijn schenking aan de Duitse Orde te Damiate in 1219. Opmerkelijk is dat die in feite drie dotaties bevat, namelijk Sweders deel van de hof te Dieren, een hof in Lankern bij Dingden en een hoeve land in Schalkwijk. Dit zou een reflectie kunnen zijn van de leenverhoudingen die Sweder I had met drie kruisvaarders: zijn goederen in Dieren hield hij in leen van de graaf van Berg, tot die het in 1218 aan de Duitse Orde schonk, in Dingden had hij goederen in leen van de bisschop van Münster en zijn landbezit in Schalkwijk kan hij uit handen van Dirk van Are hebben ontvangen, bijvoorbeeld als dienstleen. Dat kan echter niet zonder nadere toelichting worden gesteld.

De getuigenlijst van de schenkingsoorkonde is interessant. Forastus van Vorst was een riddersmatig man uit de buurt van Wesel, ten zuiden van Dingden. De Westfaalse Herman van Senden komt voor in oorkonden van de bisschop van Münster uit 1212-1217 en

99 *Quedam narracio*, 35.

100 U. Bader, *Geschichte der Grafen von Are bis zur Hochstadenschen Schenkung* (1246) (Bonn 1979) 349-350.

101 OSU, nrs. 586, 645.

102 OSU, nr. 1126.

103 J.J. van Moolenbroek, 'De bekering van de Utrechtse domkanunnik Gerlacus van Dingden', in: idem ed., *Mirakels historisch. De exempels van Caesarius van Heisterbach over Nederland en de Nederlanders* (Hilversum 1999) 31-34.

104 OSU, nr. 542; OGZ4, nr. 1200.07.12; F. Tesser, '“Hof te Dieren” in de late middeleeuwen. Deel 10: Sweder van Dingden, vrijgraaf en stadsrechter', *Ambt en heerlijkheid* 146 (2005) 5-19, aldaar 15.

105 OSU, nr. 581.

was ministeriaal van de graaf van Dalen. Godfried Monich kwam uit een patriciërsfamilie uit Bocholt.¹⁰⁶ Moeilijker te plaatsen zijn Albertus de Batburk en Reinpoto de Butteberk. In aanmerking komen de plaatsen Budberg (tussen Wesel en Duisburg), Bedburg (in het grensgebied van het bisdom Keulen en Gulik) en het premonstratenzerklooster Bedbur bij Kleef, dat gezien de ligging nabij Dingden niet uitgesloten kan worden.¹⁰⁷ Deze mannen bevestigden als getuigen Sweders schenking van goederen in Lankern. De eerste helft van de getuigenlijst bestaat uit Stichtse kruisvaarders. Hugo Storm was een ministeriaal van de Utrechtse kerk afkomstig uit het Oversticht.¹⁰⁸ De overigen noemden zich naar hun familiale stamgoed in het Nedersticht: Ernst van Wulven, Andreas van Werkhoven, Frederik van Loerik, Ludolf van Lopik en Werenbold van Werkhoven. Met uitzondering van Lopik gaat het om dicht bij elkaar gelegen plaatsen in het Kromme Rijngebied nabij Schalkwijk waar de hoeve was gelegen die Sweder I schonk. De familie Van Loerik is een voorbeeld van een adellijk geslacht dat verdween toen de bisschoppelijke landsheerlijkheid zich in de twaalfde en dertiende eeuw in hun gebied vestigde.¹⁰⁹ De Van Wulvens ontleenden hun naam aan het stamgoed ten noorden van Houten.¹¹⁰ In 1196 traden telgen van dit geslacht op als bisschoppelijke ministerialen.¹¹¹ In de dertiende eeuw viel de familie uit elkaar in verschillende takken, waarvan slechts een deel zich Van Wulven bleef noemen.¹¹² Daarvan luisterden meerdere personen naar de naam Ernst. Ze komen in de bronnen vaak voor als ridder of ministeriaal.¹¹³

Dit sociaal-politieke netwerk verklaart waarom Sweder I in 1219 een stuk land in Utrecht aan de Duitse Orde schonk en waarom de eerste helft van de getuigenlijst bestaat uit ministerialen uit Utrecht, terwijl dit stuk land het kleinste deel van de schenking was. Deze prominente plaats drukte Sweders verbondenheid met de top van de Stichtse ministerialiteit uit. De aantrekkingskracht werkte ook de andere kant op. Dit was de eerste (overgeleverde) gebeurtenis waarbij een Stichtse ministeriaal, namelijk Ernst, zichzelf *dominus* noemde. Deze titel was eigenlijk bestemd voor edellieden van vrije geboorte.¹¹⁴ Hieruit blijkt treffend de versmelting van de adel onder het niveau van landsheren met de ministerialiteit, welk proces in Utrecht net als elders in het Heilige Roomse Rijk optrad.

Het waren bij uitstek dergelijke vooraanstaande ministerialen die zich konden identificeren met een ridderorde die keizerlijke bescherming genoot en onder leiding stond van Hermann von Salza, die zelf afkomstig was uit een ministerialengeslacht uit Thüringen. Sweders schenking is in dat opzicht vergelijkbaar met de donaties van andere riddermatige kruisvaarders uit de Nederlanden. Kenmerkend daarbij was het getuigen bij elkaars schenkingen. Het is onwaarschijnlijk dat Sweder I met zijn donatie van een stuk land in

106 Reigers, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Bocholt*, 197-198.

107 Bijvoorbeeld: OSU, nr. 841.

108 OSU, nr. 589.

109 Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 328-329.

110 C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie* (Zutphen 1983) 147.

111 OSU, nr. 529; Dekker, *het Kromme Rijngebied*, 147.

112 Dekker, *Het Kromme Rijngebied*, 442-443.

113 Onder andere in relatie tot het Duitse Huis te Utrecht: OSU, nrs. 1004 (d.d.1243), 1273 (d.d.1252), 1501 (d.d.1259), 1956 (d.d.1277), 2697 (d.d.1295).

114 Janse, *Ridderschap in Holland*, 83.

Schalkwijk alleen stond. Dat er niet meer oorkonden met Utrechtse schenkingen zijn overgeleverd, betekent niet dat er niet meer donaties zijn geweest. Het is goed mogelijk dat Sweder I zich in Damiate niet enkel aansloot bij de schenking van Adolf van Berg, maar ook bij plannen om een nederzetting van de Duitse Orde in Utrecht te stichten. Anders dan in Vlaanderen, het land van Altena, Brabant, Loon, Kleef, Berg en Gelre, waar de schenkingsgolf leidde tot de eerste commanderijen van de orde in de Nederlanden, kwam het in Utrecht vooralsnog niet zo ver.

STICHTSE STRIJDBERS TE DAMIATE EN DE DUITSE ORDE

Als er inderdaad plannen zijn geweest voor het stichten van een ordenederzetting in of bij Utrecht tijdens de vijfde kruistocht of in de jaren daarna, dan is het van belang om verder uit te diepen in hoeverre de steun voor een dergelijk voornemen breder gedragen kan zijn dan alleen door een paar prominente ministerialen. Wat was de houding van andere Utrechtse deelnemers aan de kruistocht ten opzichte van de Duitse Orde?

De belangrijkste Stichtse kruisvaarder was uiteraard bisschop Otto II. In 1224 gaf hij de Duitse Orde toestemming om jaarlijks met een schip geladen met 100 vaten wijn of andere goederen van gelijke waarde tolvrij over de Rijn door zijn gebied te varen.¹¹⁵ De zeggingskracht hiervan ten aanzien van Otto's steun voor de orde is echter beperkt. De aartsbisschop van Keulen en de graven van Gelre en Holland vaardigden namelijk tegelijkertijd hetzelfde privilege uit in overeenkomende bewoordingen.¹¹⁶ Het was een gezamenlijk, of wellicht een met keizerlijke hand van bovenaf geredigeerd, initiatief om de Duitse Orde vanuit de wijnbouwgebieden bij de commanderij Koblenz tolvrij goederen over de Rijn te kunnen laten transporteren. Belangwekkender is in dit opzicht een oorkonde (afgebeeld in afbeelding 1.2) die tot nu toe in het onderzoek in de vergetelheid is geraakt. Daarin bevestigt Otto de schenking in zijn bisdom van de hof te Dieren door Adolf van Berg. Bovendien plaatst hij de Duitse Orde onder zijn bescherming.¹¹⁷ Er staat geen datum onder de oorkonde. Waarschijnlijk werd deze hoogstens enkele jaren na Adolfs schenking in 1218 uitgevaardigd. De *datum ante quem* is Otto's dood in 1227. Hoe het ook zij, bisschop Otto was de Duitse Orde zeer waarschijnlijk goed gezind.

Een tweede kruistochtdeelnemer die de revue al is gepasseerd was de bisschoppelijke rentmeester Everwacker. Hij beleefde volgens Caesarius van Heisterbach na terugkomst uit Damiate weer een wonder. In de kerk van Schelluinen zou hij zijn genezen van 'heilig vuur', beter bekend onder de namen ergotisme, Sint-Antoniusvuur en de kriebelziekte. Daarop zou hij de kerk hebben herbouwd en er een geestelijk gewaad hebben aangetrokken. Aangezien het een contemporain verhaal van de Heisterbacher monnik voor tijdgenoten betreft, vond Everwacker waarschijnlijk daadwerkelijk een geestelijke bestemming in de kerk van Schelluinen. Zoals Jaap van Moolenbroek reeds opmerkt, kan zijn gewaad

115 ARDOU, inv.nr. 97; De Geer, *Archieven*, nr. 43.

116 Holland: ARDOU, inv.nr. 102* (de verwijzing in de inventaris naar De Geer, *Archieven*, nr. 70 is incorrect); Keulen: Hennes, *Codex diplomaticus* I, nr. 66; Gelre: Hennes, *Codex diplomaticus* I, nr. 377.

117 Historisches Archiv der Stadt Köln, 1 (Altes Archiv), Best. 234 (Katharina (Deutscher Orden)), inv.nr. U1/3.

Afb. 1.2 De Utrechtse bisschop Otto II van Lippe bevestigt de schenking van graaf Adolf van Berg aan de Duitse Orde en neemt deze orde in bescherming, na 1218.

niets anders zijn geweest dan het kled van de Duitse Orde.¹¹⁸ Everwacker moet daarom nauw betrokken zijn geweest bij de stichting van een ordevestiging in Schelluinen in samenhang met de schenking van Dirk van Altena in 1220.

Proost Wouter van het kapittel van Oudmunster, een nieuw persoon in mijn verhaal, had zijn kruistochtdeelname waarschijnlijk uitbesteed. Dat blijkt uit het oudste overgeleverde testament uit Utrecht, dat van zijn hand is. Het bestaat uit drie documenten, die de makers van het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* alle drie op omstreeks 1220 dateren.¹¹⁹ Cees Cappon sluit zich hier in zijn proefschrift over het testament in het Sticht Utrecht bij aan en stelt dat de oorkonden kort na elkaar werden opgesteld. Hij vermoedt dat de proost wat onwennig was met de nieuwe, schriftelijke vorm waarin hij zijn laatste wil vastlegde.¹²⁰ Het is echter even goed mogelijk dat nieuws uit het Heilige Land hem tot het maken van een codicil aanspoorde. In het document dat vanwege de herhalingen van en toevoegingen op het eerste stuk hoogstwaarschijnlijk later geschreven werd, opent hij namelijk met een bepaling die in de andere twee oorkonden ontbreekt. Daarin stelt hij dat een stuk grond met een huis en aangrenzend erf ter ondersteuning van het Heilige Land moet worden verkocht en de opbrengst plus tien ponden moet gaan naar drie personen die voor hem dienen in het land van Jeruzalem. Tijdens de vijfde kruistocht bleef Jeruzalem buiten schot voor de kruisvaarders, maar hun heen- en terugreis liep wel via de havenstad Akko, dat destijds de hoofdstad van het koninkrijk Jeruzalem was. Mogelijk verbleven Wouters

¹¹⁸ Moolenbroek, 'De hellereis van Everwacker', 222-234.

¹¹⁹ OSU, nrs. 685-687.

¹²⁰ C. Cappon, *De opkomst van het testament in het Sticht Utrecht* (Deventer 1992) 97-108.

dienaren daar, bijvoorbeeld na afloop van het beleg van Damiate. In Akko stond tevens het hoofdkwartier van de Duitse Orde.

Over een relatie tussen Wouters testamentaire beschikking en de orde zegt dat niet veel. Echter, het door Wouter te koop gezette huis met omliggend terrein was gelegen ‘ultra Renum prope civitatem’. De Rijntak waarnaar hier wordt verwezen liep vanuit de Kromme Rijn naar de Oude Rijn via het gerecht dat later in de middeleeuwen het Lijnpad werd genoemd. De naam Lijnpad komt voor het eerst voor in een document uit 1239, toen ‘Theodoricus op Linpaet’ getuige was bij een oorkonde waarin het Duitse Huis centraal staat.¹²¹ Het Lijnpad was vernoemd naar het bochtige weggetje dat het stadsgerecht buiten de muren doorsneed. Er bestaat onenigheid over de oorsprong van deze weg. Enerzijds is betoogd dat het om het tracé van een oude Rijnloop gaat. Cees Dekker stelt bijvoorbeeld dat het een jaagpad langs een waterweg was.¹²² Langs de Waal en Rijn lagen ook dergelijke lijnpaden.¹²³ Volgens Martin de Bruijn verwijst het Lijnpad naar de lijndraaiers die er hun beroep uitoefenden. Middeleeuwse bronnen zouden volgens hem van een waterweg in dit gebied geen melding maken.¹²⁴ De benaming Lijnpad werd echter voorafgegaan door Overrijn, waarmee het gedeelte van het latere gerecht Lijnpad aan de overzijde van de Rijn werd bedoeld. Een vergelijking met de naam Overvecht dringt zich op. Er is dus wel degelijk een rivierloop in de benaming voor dit gebied te herkennen.¹²⁵ De naam Overrijn verloor haar betekenis toen het water was drooggefallen. Bodemonderzoek heeft inmiddels herhaaldelijk uitgewezen dat hier inderdaad een oude waterloop ligt.¹²⁶ Ik neem daarom deze voorgeschiedenis van het Lijnpad aan. In het gerecht Lijnpad werd het Duitse Huis in zijn beginjaren grootgrondbezitter. Daarop kom ik verderop in dit hoofdstuk terug. Het is derhalve mogelijk dat de schenking van Wouter indirect, wellicht via zijn dienaren in Akko, naar de Duitse Orde is gegaan.

Al met al komt uit de besproken documentatie een breed gedragen steun voor de Duitse Orde onder Utrechtse deelnemers aan de vijfde kruistocht naar voren. De bisschop bevestigde en verdedigde de schenking van de hof te Dieren en werkte mee aan het verlenen van een tolprivilege voor de orde. Zijn rentmeester Everwacker was betrokken bij de beginfase van het Duitse Huis te Schelluinen. Ministerialen bekrachtigden als getuigen de schenking van een hoeve land in Schalkwijk door Sweder I van Dingden. Proost Wouter van het kapittel van Oudmunster deed een schenking die mogelijk bij de Duitse Orde terecht-

121 OSU, nr. 942.

122 C. Dekker, ‘Afwatering en scheepvaart ten westen van de stad Utrecht tot de 14e eeuw’, in: J.B. Berns e.a. ed., *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam* (Hilversum 1990) 60-75, aldaar 69.

123 J. Weststrate, *In het kielzog van moderne markten. Handel en scheepvaart op de Rijn, Waal en IJssel, ca. 1360-1560* (Hilversum 2008) 268 n.674.

124 M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen* (Utrecht 1994) 49-50; S. Fzn. Muller, *De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht* 3 (Den Haag 1885) 303-304.

125 H. Hardenberg maakte reeds deze vergelijking met Overvecht: H. Hardenberg, ‘De historische betekenis van plaatsnamen’, *Nederlands archievenblad* 53 (1949) 17-29, aldaar 28.

126 H.J.A. Berendsen, *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht: een fysisch-geografische studie* (Utrecht 1982) 167-168; G.J.A. Bruynel, ‘De derde meander. De geografische situering van de rivierlopen rond de stad Utrecht’, in: *Jaarboek Oud Utrecht* (2001) 5-24, aldaar 9-11, 14-17; M. van Dinter, *Living along the Limes. Landscape and settlement in the Lower Rhine Delta during Roman and Early Medieval times* (proefschrift Universiteit Utrecht 2017) 125.

kwam. Dit versterkt mijn vermoeden dat Sweder I met zijn schenking voor Damiate in 1219 anticipeerde op de animo die er ook in Utrecht was voor de stichting van een vestiging van de Duitse Orde ten tijde van of kort na de vijfde kruistocht.

SWEDER II EN DE SLAG BIJ ANE

Als er rond 1220 stichtingsplannen zijn geweest, dan werden deze niet zo snel verwezenlijkt als in omliggende gewesten. Ernst van Wulven, de Stichtse ministeriaal die getuige was bij Sweders schenking, werd geen ordebroeder, hoewel een nazaat van hem met dezelfde naam in 1265 als maarschalk van de Duitse Orde in Akko verkeerde en in die functie werd herdacht in een *necrologium* van broeders uit commanderijen in de Nederlanden.¹²⁷ Sweder I van Dingden trad evenmin in de orde. Na thuiskomst was hij hoogstwaarschijnlijk lekengetuige bij de aankoop van het graafschap Utrecht door bisschop Otto II in 1220. Dat behoeft toelichting, omdat in het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* niet zijn naam, maar die van een zekere 'Freder[ic]us de Thinhethe' staat. Deze Frederik komt verder niet voor in het Utrechtse. Was Sweder nog niet terug uit Damiate en verving Frederik hem?¹²⁸ Veel waarschijnlijker is het dat de vermelding in het oorkondenboek, die gebaseerd is op een transcriptie van de Utrechtse humanistische geleerde Aernout van Buchel, berust op een verkeerde lezing. In de originele oorkonde kan de eerste letter van de naam voor een F aangezien worden, maar bij nauwkeurige beschouwing blijkt er toch onmiskenbaar een S, en dus Svederus, te staan.¹²⁹

Niet veel later trok Sweder zich uit het publieke leven terug om plaats te maken voor zijn gelijknamige zoon. In 1221 verkeerden beide Sweders tussen andere ministerialen van de bisschop van Münster. Het *oppidum* Bocholt kreeg bij die gelegenheid stadsrechten. De vrijgraaf van Dingden kon natuurlijk niet ontbreken bij deze uitzonderlijke gebeurtenis binnen het rechtsgebied dat hij van de bisschop in leen hield.¹³⁰ In september 1222 getuigde een Sweder van Dingden juist weer bij de Utrechtse bisschop Otto II, bij zijn belofte om hertog Hendrik van Brabant en diens zoon tegen iedereen bij te staan.¹³¹ Het zou hier nog om Sweder I kunnen gaan, omdat de gebeurtenis waarschijnlijk valt vóór zijn intrede in het klooster Bethlehem bij Doetinchem. Dat lijkt op het eerste gezicht in tegenspraak met een oorkonde die Sweder II en zijn vrouw Beatrix uitvaardigden en op 1223 dateerden. Zij schonken hierin de hof Starkenrode bij Winterswijk aan het klooster en verwezen daarbij naar de intrede van Sweder I, die drie jaar daarvoor was ingetreden en daar inmiddels was begraven. Ed Harenberg wijst erop dat de oorkonde pas in 1226 of 1227

127 N.E. Morton, *Teutonic Knights in the Holy Land* (Woodbridge 2009) 205; DOZA, inv.nr. 427C, fol. 15v.

128 OSU, nr. 673. De bisschop zal terug zijn geweest van de kruistocht, omdat de verkoop van het graafschap niet zal hebben plaatsgevonden zonder zijn aanwezigheid. De op diverse plaatsen geuite datum van terugkomst in februari 1222 is daarom onwaarschijnlijk. Zie hiervoor: Dirks, *Nederland en de kruistogten*, 121. Waarschijnlijker is de vermelding in de *Quedam narracio*, dat de bisschop na anderhalf jaar, dus reeds in 1219, weer terug was: *Quedam narracio*, 34. Dit betekent niet dat Sweder met de bisschop terugkeerde, omdat hij kan zijn meegereisd met bijvoorbeeld een andere leenman, de bisschop van Münster of het gevolg van de gesneuvelde graaf van Berg.

129 HUA, Domkapittel te Utrecht (toegang 216), inv.nr. 3379.

130 *Westfälisches Urkunden-Buch III: Die Urkunden des Bisthums Münster von 1201-1250*, R. Wilmans ed. (Münster 1871) nr. 174.

131 OSU, nr. 707.

kan zijn uitgevaardigd, omdat bisschop Otto van Osnabrück, die onder de getuigen wordt genoemd, slechts in die jaren bisschop aldaar was. Dit maakt het charter niet verdacht, want de antedatering is eenvoudig te verklaren: De schenking was in feite een bevestiging van de intredeschenking van Sweder I drie jaar eerder, dus in 1223.¹³²

Sweder I werd dus broeder van het klooster dat hij zelf had begunstigd. Dit klooster komt later in dit proefschrift (vooral in hoofdstuk 5) nog terug, omdat het tussen 1276 en 1286 aansluiting zocht bij de Duitse Orde.¹³³ Sweder I was toen echter reeds lang overleden. Toen graaf Herman van Lohn in 1230 een transactie met het klooster afwikkelde, deed hij dat in herinnering aan de overleden Sweder.¹³⁴ De goede relatie tussen graaf Herman en het huis Dingden kwam verder tot uiting in het huwelijk van Hermans zus Beatrix met Sweder II. Het was deze Sweder die in de voetstappen van zijn vader trad door samen met zijn vrouw een kruistochtgelofte af te leggen en deze in 1231 in te lossen met een donatie aan de Duitse Orde. Deze schenking leidde direct tot de stichting van het Duitse Huis te Utrecht.¹³⁵

Aan welke expeditie hadden Sweder II en Beatrix beloofd deel te nemen? Uit een chronologisch oogpunt is de zesde kruistocht een voor de hand liggende optie. Namens keizer Frederik II rekruteerde hoogmeester Hermann von Salza in 1224 en 1226 kruisvaarders in het Heilige Roomse Rijk. De eerste keer reisde hij via Frankfurt naar Denemarken; de tweede keer was hij onder meer in Thüringen. De Nederlanden lijkt hij geheel overgelaten te hebben aan Olivier van Keulen, die daar in 1214 zo succesvol was geweest. In 1224 was deze weer terug in de Ommelanden. De groep Friese kruisvaarders die in 1227 per schip vertrok vanaf het Waddeneiland Borkum was veel kleiner dan het aantal deelnemers in 1217. Het verschil werd hoofdzakelijk veroorzaakt door het feit dat er ditmaal niet werd ingezet op een brede volksbeweging, maar op het mobiliseren van geoefende vechters. Ook werd het verboden om een kruistochtgelofte af te kopen en mochten vrouwen niet meer deelnemen.¹³⁶ Deze optie valt dus af. Een andere mogelijkheid is de expeditie van de Duitse Orde in Pruisen die startte met de bouw van de burcht *Vogelsang* aan de oever van de Wisła (Vistula/Weichsel) in 1230. Er zijn echter geen vermeldingen overgeleverd van kruisvaarders uit de Nederlanden bij de activiteiten van de orde op die plaats destijds.

Veel aannemelijker is dat de bedoelde expeditie samenhang met destijds binnen het bisdom Utrecht woedende strijd die alle militaire mankracht opeiste. In 1227 liep een langlopende ruzie tussen de machtige Groningse familie Gelkinge en de plaatselijke bisschoppelijke prefect volledig uit de hand, om uit te monden in militair geweld. Nadat de Gelkings door de prefect uit de stad waren verjaagd, kwamen zij samen met burggraaf Roelof van Coevorden in opstand tegen de bisschop. Zij smeedden een coalitie van mannen die hun machtsaanspraken in het oostelijk grensgebied van het Oversticht wilden doorzetten ten koste van de bisschop. Bisschop Otto II moest daartegen wel in actie komen en wilde de opstand meteen in de zomer van dat jaar neerslaan. In de *Quedam narracio* wordt de indruk gewekt dat hij een groot leger van ministerialen met zich meenam. De

132 OGZ4, nr. 1223.12.32.

133 Mol, 'Vechten of verplegen?', 27-28.

134 OGZ4, nr. 1230.09.28.

135 OSU, nr. 814.

136 Hardenberg, *De Nederlanden en de kruistochten*, 181-182; Morton, *The Teutonic Knights in the Holy Land*, 43-46.

vijanden worden hierin ‘geen mensen maar verscheurende beesten’ genoemd.¹³⁷ De operatie eindigde in een van de grootste drama’s uit de historie van het bisdom Utrecht. In moerassig terrein bij het plaatsje Ane, niet ver van Coevorden, werd de bisschop gevangengenomen, gescalpeerd en vervolgens gekeeld. Onder de bisschoppelijke troepen werd een bloedbad aangericht.¹³⁸

Otto’s opvolger als bisschop was Wilbrand van Oldenburg, de man die in 1211 in gezelschap van keizer Otto IV en hoogmeester Hermann von Salza naar het Heilige Land was gereisd. In een reeks krijgstochten probeerde hij de opstandelingen te verslaan. In 1228 slaagde hij daarin en gaven de Drenthen en Coevordenaren zich over. Er werd bepaald dat honderd strijders uit hun midden naar Lijfland gezonden moesten worden om daar op eigen kosten een jaar lang de christelijke zaak te dienen.¹³⁹ Hiermee wordt waarschijnlijk bedoeld dat zij aan de zijde van de Zwaardbroeders of de Duitse Orde, die daar destijds actief waren, de christenheid moesten verdedigen. Aan de oproerigheid of tegenstand in het Oversticht maakte dit geen eind. In 1231 lanceerde de bisschop daarom zelfs een heuse kruistocht naar Drenthe. Volgens de *Quedam narracio* werd de deelnemers een aflat in het vooruitzicht gesteld. Ditmaal werden de tegenstanders vijanden van God en de kerk genoemd. Desalniettemin liep de expeditie uit op een mislukking.¹⁴⁰ In de context van deze burgeroorlog die het bisdom jarenlang verscheurde en uitmondde in een binnenlandse kruistocht, zullen Sweder II en Beatrix hun gelofte hebben afgelegd en deze op 9 april hebben ingelost met een schenking aan de Duitse Orde.

Om een indruk van Sweders positie in dit conflict te krijgen is het zinvol de aandacht weer te richten op zijn patronagebanden. Ik meldde reeds dat Sweder I hoogstwaarschijnlijk ministeriaal in Utrecht werd. Sweder II was dat zeker. In de Stichtse ministerialiteit maakte hij snel carrière. In 1225 was hij de schout van de stad Utrecht, één van de hoogste ambten in het bisdom. De band die de geslachten van Dingden en Van Lippe al generaties hadden, kan hebben bijgedragen aan de benoeming van Sweder II op deze vooraanstaande positie. In maart 1227 was Sweder nog steeds schout. In november blijkt hij echter te zijn opgevolgd door Gerard van Meerlo. Een jaar later wordt Sweder wel nog eenmaal genoemd als ministeriaal zonder verdere ambtsaanduiding, bij een rechtshandeling ten gunste van het klooster Bethlehem.¹⁴¹ Vervolgens verliet hij het Utrechtse en ging hij op zoek naar andere beschermheren. Samen met graaf Herman van Lohn, zijn zwager, was hij aanwezig bij het sluiten van een verbond tussen graaf Diederik van Kleef en bisschop Ludolf van Münster in 1231.¹⁴² Tot zijn dood, ergens tussen 1245 en 1247, bleef Sweder verkeren in de nabijheid van de graaf van Kleef.¹⁴³ In 1243 werd hij tevens vazal van graaf Otto van Gelre en beloofde hij aan diens zijde te blijven tegen iedereen, met uitzondering van de bisschop van Münster en de graaf van Kleef.¹⁴⁴ Utrecht was duidelijk uit beeld geraakt.

137 ‘non ut homenes, sed ut bestie mordaces’: *Quedam narracio*, 48-49.

138 Ibidem.

139 Ibidem, 60-63.

140 Ibidem, 76-81.

141 OSU, nrs. 737, 757, 772, 784.

142 *Westfälisches Urkundenbuch* 3, nr. 292.

143 Reigers, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Bocholt*, 254-255; *Urkundenbuch für die Geschichte des Niederrheins* II, nrs. 258, 265.

144 P. Bondam, *Charterboek der hertogen van Gelderland en graaven van Zutphen* I (Utrecht 1789) nrs. 40-41.

Sweders snelle vertrek uit Utrecht moet dus gedateerd worden tussen maart en november 1227. Halverwege die periode vond de Slag bij Ane plaats. Deze partijstrijd destijds in het bisdom kan Sweder II voor een onmogelijk loyaliteitsprobleem hebben gesteld. Als een van de aanzienlijkste ministerialen behoorde hij de bisschop getrouw bij te staan. In de vijftiende-eeuwse kroniek van de graven van Bentheim, waarin over de gebeurtenissen in Ane wordt verhaald, bevindt zich een zekere 'Theodericus de Tinghede', naar het zich laat aanzien een bloedverwant van Sweder II, op een lijst slachtoffers aan bisschoppelijke zijde.¹⁴⁵ Sweder had echter ook nauwe connecties met de tegenpartij. In de *Quedam narracio* wordt namelijk gesteld dat zich onder het leger van Roelof van Coevoerden troepen uit het graafschap Lohn bevonden.¹⁴⁶

Sweder II heeft enkele jaren geprobeerd deze spagaat vol te houden, aangezien hij nog enkele jaren bisschoppelijk dienstman bleef. Iemand die in verband gebracht kon worden met de vijand kon echter onmogelijk in de positie van schout blijven. Niettemin lijkt het erop dat Sweder en Beatrix later een gelofte hebben afgelegd voor een kruistocht tegen de Drenthen en dat zij die op 9 april 1231 afkochten met een donatie aan de Duitse Orde. Het valt niet te achterhalen in hoeverre Sweders belangenverstrengeling ertoe heeft geleid dat hij in Utrecht niet langer veilig was, maar het opmerkelijke feit dat hij en Beatrix in 1231 vanuit Dingden door middel van hun schenking afstand deden van goederen te Utrecht en dat daar bovendien niemand uit Utrecht bij aanwezig was, vormt een aanwijzing in die richting. Engelbert, pastoor in Dingden, en de plaatselijke priester Constantijn openden als geestelijken de lijst van getuigen. Daarop volgen: 'Jacobus de Arnheym, Gerhardus de Ylhorst, Gerlacus Longus, Stephanus de Monasterio, Arnoldus de Oesten en Ludolfus Strie'. Ook aanwezig waren 'vele anderen en de hele parochie', waarmee de parochianen uit Dingden worden bedoeld.¹⁴⁷ De namen komen in andere Utrechtse oorkonden niet voor, met uitzondering van Steven van Münster, die in Utrechtse oorkonden enkel voorkomt als getuige voor Sweder II.¹⁴⁸ Gezien zijn naam mag aangenomen worden dat zijn wortels niet in Utrecht lagen. Hij was ook aanwezig toen Sweder en Beatrix in 1244 hun goed Wissing aan het klooster Bethlehem verkochten. Bij die gelegenheid hingen naast Sweder ook bisschop Ludolf van Münster en graaf Herman van Lohn hun zegel aan de oorkonde.¹⁴⁹ Steven was dus een verwant van Sweder II. Jacob van Arnhem kwam uit een Gelders ministerialengeslacht.¹⁵⁰ Hijzelf was eveneens als ministeriaal getuige bij de verlening van stadsrechten aan Arnhem in 1233 door graaf Otto II. De eerste getuige daarbij was Herman van Lohn.¹⁵¹ Het contrast met de schenking van Sweder I aan de Duitse Orde in 1219 is scherp, want daarin was de helft van de getuigen nog afkomstig uit Utrecht. In andere woorden: Sweder II van Dingden had zich in 1231 volledig uit Utrecht teruggetrokken en reeds banden aangeknoopt met de

145 Een cronike van den greven van Bentheim. Edition und Übersetzung einer spätmittelalterlichen Chronik über die Grafen von Bentheim, F.H. Roofhs, H. Riedel-Bierschwale en V. Honemann ed. (2^e druk; Bielefeld 2011) 59, 87.

146 *Quedam narracio*, 47.

147 OSU, nr. 814; De Geer, *Archieven*, nr. 194; De originele oorkonde is verloren gegaan. Een kopie is bewaard gebleven in het tweede deel van het cartularium van het Duitse Huis: ARDOU, inv.nr. 666-2, fol. 226v.

148 Bijvoorbeeld: OSU, nr. 1128.

149 L.A.J.W. Sloet, *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen, tot op den Slag van Woeringen, 5 juni 1288* (Den Haag 1872-1876) nr. 641.

150 Van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen*, 146 n.154.

151 *Oorkondenboek der graafschappen Gelre en Zutphen*, nr. 564.

landsheren van Gelre en Lohn. Ten slotte gaf hij uiting aan zijn hernieuwde status als grensheer door zichzelf *miles in Ringenberg* te noemen, naar de burcht bij Dingden waarvan de bouw door Sweder I was begonnen en die uiterlijk in 1227 werd voltooid.¹⁵²

GOEDERENCOLLECTE VOOR DE STICHTING VAN EEN COMMANDERIJ VAN DE DUITSE ORDE IN UTRECHT

Naast de kwestie over de expeditie waarvoor Sweder II en Beatrix het kruis hadden opgenomen, roept de schenkingsoorkonde de vraag op of de donatie van het echtpaar voldoende was om een commanderij tot stand te kunnen brengen. Wilde de nieuwe vestiging een groep broeders kunnen herbergen die een gemeenschappelijk leven konden leiden, dan moest deze voorzien zijn van een stabiele bron van inkomsten uit een aanzienlijke hoeveelheid bezit.¹⁵³ Een relatief goed gedocumenteerd voorbeeld hiervan is de overheveling van het omstreeks het jaar 1000 gestichte klooster op de Hohorst bij Amersfoort naar de stad Utrecht in of kort voor 1050. Bisschop Bernold stelde dat hij het klooster naast een vestigingsplaats in Utrecht ook van nieuwe bezittingen voorzag.¹⁵⁴ De voortaan als de Paulusabdij door het leven gaande kloostergemeenschap ontving bij die gelegenheid een over de Rijn gelegen *locus* die Papendorp genoemd werd.¹⁵⁵

De overlevering van een dergelijke startdotatie is uitzonderlijk. Dikwijls werd deze niet in bronnen vastgelegd of zijn de desbetreffende bronnen verloren gegaan. Ellen Palmboom stelt bijvoorbeeld in haar proefschrift over het kapittel van Sint Jan dat de stichting mogelijk alleen gerealiseerd werd op basis van een mondelinge transactie. Wel noemt ze een waslijst aan bezittingen die waarschijnlijk tot de startdotatie hebben behoord.¹⁵⁶ Op vergelijkbare wijze betoogt Peter Henderikx dat een goederenlijst van het kapittel van Sint Pieter uit 1215 de vroegste *dos* weergeeft.¹⁵⁷ De initiator van de oprichting van de drie kapittels was bisschop Bernold. Hij gaf de nieuwe kapittels delen van de omvangrijke Utrechtse kerkelijke domeinen mee. Dat was geen nieuw verschijnsel. Het was onderdeel van de trend in bisdommen in het Heilige Roomse Rijk om het kerkelijk vermogen te verdelen over diverse kerkelijke instellingen. Het aantal domeinen waarover de bisschop direct kon beschikken nam door deze zogenoemde goederendeling op den duur sterk af.¹⁵⁸ Dat laat onverlet dat hij anno 1231 naast een beperkt aantal eigen goederen nog allerlei indirecte rechten op de grond had, zoals leengoederen en tienden. Het is daarom van belang om zijn mogelijk indirecte invloed in gedachten te houden bij het reconstrueren van de startdotatie.

¹⁵² Reigers, *Beiträge zur Geschichte der Stadt Bocholt*, 248-251.

¹⁵³ U. Arnold, 'De Duitse Orde als economische factor in Noord-West-Europa tijdens de middeleeuwen', in: J. Mertens ed., *Cruis et arma. Kruistochten, ridderorden en Duitse Orde* (Bilzen 1997) 155-174, aldaar 155-156.

¹⁵⁴ C.J.C. Broer, *Uniek in de stad. De oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint Paulusabdij in Utrecht: haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit (ca. 1000-ca. 1200)* (Utrecht 2000) 104-105.

¹⁵⁵ Ibidem, 420-422; J. Huiting, *Domeinen in beweging. Samenleving, eigendom en exploitatie in het West-Utrechtse landschap tot in de Nieuwe Tijd* (proefschrift Rijksuniversiteit Groningen 2020) 650.

¹⁵⁶ Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht*, 99-118.

¹⁵⁷ P.A. Henderikx, 'De bisschop van Utrecht en het Maas-Merwedegebied in de 11^e en 12^e eeuw', in: E.S.C. Erkelens-Buttinger e.a. ed., *De kerk en de Nederlanden. Archieven, instellingen, samenleving* (Hilversum 1997) 99-128, aldaar 102-103.

¹⁵⁸ Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht*, 52-53.

De schenking van Sweder II en Beatrix bestond ten eerste uit een huis en hofstede nabij de parochiekerk van Sint Geertruid, die gelegen was aan de buitenzijde van de stad op de locatie waar het Duitse Huis zou worden gebouwd. Dit puntvormige terrein is afgebeeld op de onderstaande kaart 1.1 uit 1599, toen het convent op een andere plaats binnen de stadsmuren stond. Op de locatie van het oorspronkelijke huis stonden anno 1599 een hofstede en de Sint Annakapel. Enkel de zuidpunt (rechts op de kaart, tot aan het convent) van enkele morgens groot kreeg de orde in 1231.¹⁵⁹

Daarnaast gaven Sweder en Beatrix een halve hoeve land in Raven. Specifiek moet hiermee de ontginning Westraven zijn bedoeld. Die ontginning grensde aan de noordzijde aan het gerecht Lijnpad. Aan de oostzijde van de Vaartse Rijn lagen weliswaar nog Hoog- en Laagraven, maar in deze gerechten zouden de ordebroeders slechts weinig land verwerven. Bovendien situeerde het Duitse Huis de halve hoeve in het eigen cartularium uit de jaren 1530 in Westraven.¹⁶⁰ De gebruikelijke grootte van een hoeve land was zestien morgen, maar er konden van plaats tot plaats verschillen optreden.¹⁶¹ Dat gold vooral voor de landerijen in het Kromme Rijngebied die reeds vóór de grote veenontginningen waren gecultiveerd. In de veenontginningen was die variatie in grootte veel kleiner. De Duitse Orde bezat in Westraven meerdere percelen van een halve hoeve die telkens ongeveer acht morgen groot waren. Hiervan zal er een de halve hoeve van Sweder II zijn geweest.

Ten derde doneerde de echtelieden 'omnes areas' die zij bezaten in het Gein, een stuk zuidwaarts gelegen. In de oorkonde wordt geen indicatie van de omvang van dit laatste bezit gegeven. Sporen van deze bezittingen in andere bronnen zijn zeer schaars. In de oudste pachtregisters van het Duitse Huis uit de jaren 1360 komen twee kleine renten in het Gein voor.¹⁶² Tezamen representeerde deze goederen volgens de schenkingsoorkonde een waarde van honderd ponden. Dit was veel geld, maar niet genoeg om er een klooster mee op te richten. Er komen in dit proefschrift wel meer schenkingen van vergelijkbare sommen geld voorbij. Het belangrijkste doel van deze donatie lijkt daarom te zijn geweest om een stuk land beschikbaar te stellen waarop de conventsgebouwen konden worden opgetrokken.

Bij dit startbezit kan de hoeve land in Schalkwijk worden opgeteld die Sweder I in 1219 had geschonken. Wellicht kregen de broeders tevens beschikking over het huis met hofstede dat door proost Wouter van Oudmunster was nagelaten, hoewel het ook mogelijk is dat Sweder II en Beatrix hier destijds de kopers van waren en zij dit goed vervolgens in 1231 aan de Duitse Orde schonken. Zo gezien gaat het dus om enkele gebouwen, een paar percelen land en enige kleine rentes. Het is moeilijk voorstelbaar dat daarmee in korte tijd een convent kon worden opgebouwd en draaiende gehouden. Dat de animator van dat convent een man zou zijn geweest die min of meer op de vlucht was geslagen of zijn schepen achter zich had verbrand is al helemaal onwaarschijnlijk.

159 In 1255 kregen de broeders een stuk land van het kapittel van Sint Marie in erftijns, waarop zij hun conventsgebouwen reeds hadden uitgebreid. Ook in later tijden betaalden de broeders nog tijns en erfpacht aan dit kapittel voor land bij het 'oude Duitse Huis'. Sweder II en Beatrix van Dingden schonken dus slechts een deel van het land dat op deze kaart is afgebeeld.

160 ARDOU, inv.nr. 666-2.

161 Dekker, *Het Kromme rijngebied*, 160-161; Idem, 'Afwatering en scheepvaart', 62-63. Een morgen was een oppervlakte-maat die in Utrecht een grootte had van ongeveer 0,85 hectare.

162 ARDOU, inv.nr. 646-1.

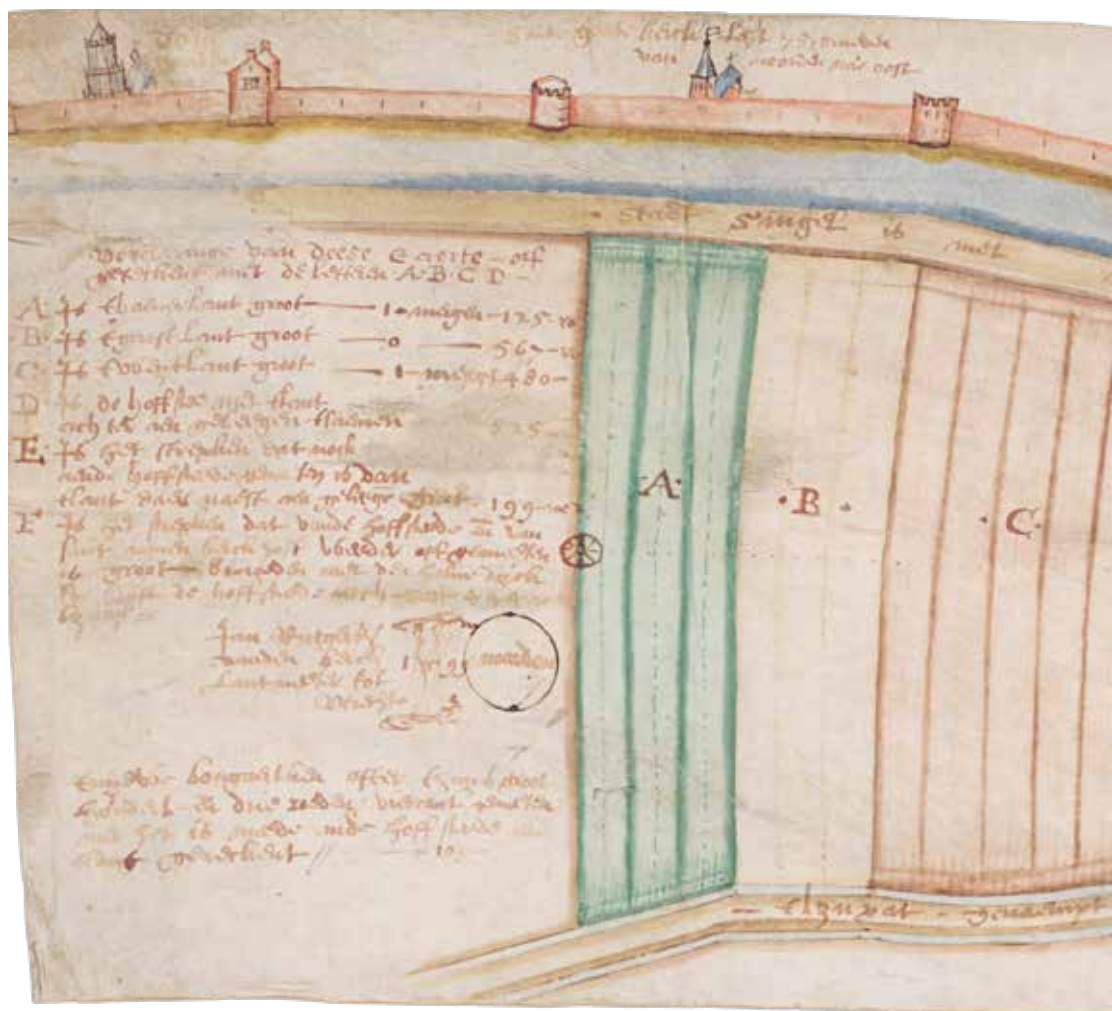
De dramatische uitkomst van de Slag bij Ane en de daaropvolgende kruistocht naar Drenthe creëerden een nieuw momentum om de eerder ontwikkelde plannen voor de stichting van een commanderij van de Duitse Orde nieuw leven in te blazen. In korte tijd hadden Stichtse ministerialen aan twee kruistochten en meerdere krijgstochten moeten deelnemen. Velen van hen waren daarbij omgekomen. Deze doden moesten worden herdacht en de overlevenden verdienden het geëerd te worden voor hun aandeel in de strijd. Een klooster nam dergelijke verantwoordelijkheden gewoonlijk op zich. Nadat bisschop Wilbrand de rebellen had verslagen richtte hij in 1233 het klooster Marienberg op, in herinnering en ter ere van degenen die bij Ane waren omgekomen.¹⁶³ Te midden van de vele kapittels en kloosters in en rond de stad Utrecht was er op dat moment nog geen religieuze instelling die de zorg voor het heil van de Stichtse ridderschap voor haar rekening kon nemen. Vanwege hun juridische onvrije status als ministerialen en hun vechttaak was voor hen in eerdere tijden de toegang tot een geestelijk leven geblokkeerd geweest. De stijgende maatschappelijke status van riddermatige ministerialen en het daarmee samenhangende ontstaan van de geestelijke ridderorden maakten deze scheidslijn echter achterhaald. Sweder II van Dingden was anno 1231 echter niet de juiste persoon om te voorzien in deze lacune door op eigen initiatief een *domus* van de Duitse Orde op te richten. Zijn schenking was daar ook niet groot genoeg voor. Er moeten kortom meer belanghebbenden en meer goederen gemoeid zijn geweest bij de stichting.

Twee oorkonden uit de jaren 1230 wijzen op andere betrokkenen. In juli 1232 nam Henricus, de *magister de Partibus Inferioribus* ofwel meester van de Duitse Orde in de Lage Landen, een donatie in ontvangst van Albert Visser en diens vrouw Fementia. Deze twee burgers van Utrecht overhandigden 42 akkers ('agri') aan de Duitse Orde ter vermeerdering van het zielenheil van hun voorouders.¹⁶⁴ Hiervan waren negen akkers eigen goed; 33 akkers hield het echtpaar in leen én pand van de bisschop. De locatie van de grond wordt niet genoemd. Wel wordt een indruk gegeven van de omvang, hoewel een akker geen oppervlaktemaat was. De grootte ervan verschilde van plaats tot plaats, maar vooral in ontginningen was de variatie beperkt. Dit houdt verband met de breedte en diepte van een akker aldaar. De breedte tussen twee sloten, gezien vanaf de ontginningsas, bedroeg grofweg twaalf tot twintig meter. Zes voorling (circa 1250 meter) was meestal het streefgetal voor de diepte, maar in de praktijk trad daarin een sterke variatie op. Hierdoor kan een bandbreedte in de oppervlakte van een akker in de ontginningsgebieden worden ontwaard van een halve tot enkele morgens. Voorbeelden van bronnen waarin de grootte van een akker valt af te leiden, ondersteunen dit.¹⁶⁵ Op basis hiervan moet de locatie van de akkers van Albert en Fementia het merendeel betreffen van het blok percelen van tezamen ruim 65 morgen (ruim 55 hectare), waarover de Duitse Orde later in de middeleeuwen blijkt te beschikken in het noorden van Westraven, grenzend aan het Lijnpad. Daaronder bevond zich een stuk land van negen morgen dat dwars op de andere percelen lag. Het behoorde tot het gerecht Westraven, maar lag in de brede strook land tussen

¹⁶³ OSU, nrs. 859-860.

¹⁶⁴ OSU, nr. 840; ARDOU, inv.nr. 196.

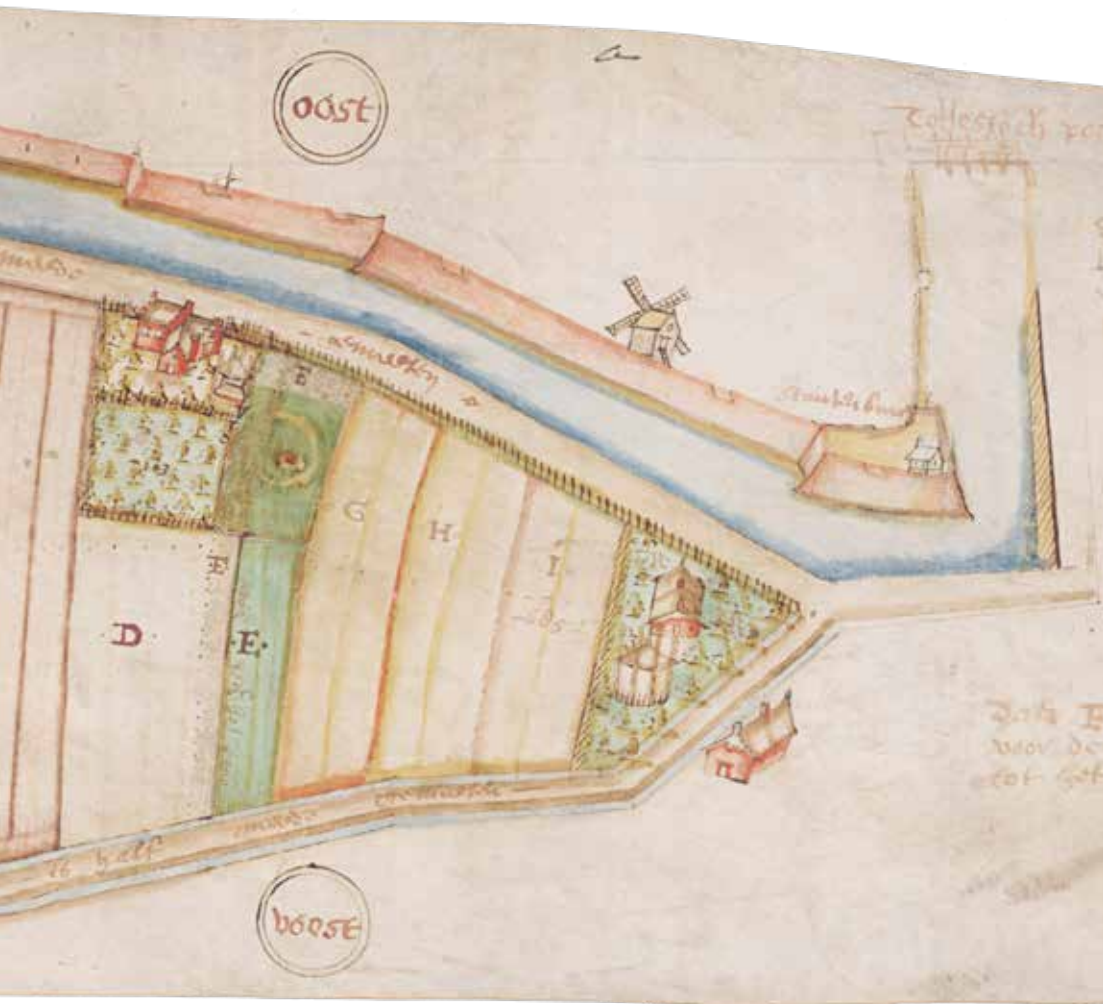
¹⁶⁵ H. van der Linden, *De cope. Bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagvlakte* (Assen 1955) 164; Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan*, 193; OSU, nr. 1845.

Kaart 1.1 Het landbezit van de Duitse Orde in 1599 op de locatie van het oorspronkelijke Duitse Huis te Utrecht. Bron: ARDOU, inv.nr. 899.K.

Westraven enerzijds en Galecop en Papendorp anderzijds. Mogelijk betrof dit de negen akkers eigen goed.

Dit was een zeer omvangrijke schenking, die een aanzienlijk deel van het startbezit van het Duitse Huis opleverde. Het doel zal dan ook zijn geweest om er de stichting van het Duitse Huis mee van de grond te krijgen. Deze centrale rol van Albert en Fementia Visser in de oprichting van het convent is in de geschiedschrijving, van de baliekroniek tot in de moderne historiografie, sterk veronachtzaamd. Ten tijde van de oprichting was dit anders. Het echtpaar werd bedankt met een geprivilegieerde behandeling. Albert en Fementia hielden het beschikkingsrecht over een gedeelte van de grond, maar ze mochten er ook voor

kiezen om in de orde te treden. Ongeacht hun keuze werd hun een plaats op het conventskerkhof en de memorie als broeder en zuster van de orde in het vooruitzicht gesteld.¹⁶⁶ Mogelijk heeft Albert het ordekleed ook daadwerkelijk aangetrokken: in 1245 getuigde bij een schenking aan de Duitse Orde een zekere *dominus Albertus Piscator*.¹⁶⁷

¹⁶⁶ 'Quod si in domo sua mori contigerit, eorum exequias, ut fratrum nostrorum et sororum nostrarum, celebrabimus et in cimiteriis nostris sepeliemus eosdem': OSU, nr. 840.

¹⁶⁷ OSU, nr. 1031.

Op het eerste gezicht verschilt de ‘patricische’ achtergrond van Albert en Fementia met die van de overwegend riddermatige begunstigers van de Duitse Orde. Er was echter geen harde scheidslijn tussen de stedelijke aristocratie en de ministerialiteit. Niet alleen mochten burgers van Utrecht zich erop voorstaan dienstlieden van Sint Maarten te zijn en werd in de veertiende- en vijftiende eeuw de gehele Utrechtse burgerij tot de ministerialiteit gerekend. Ook in de praktijk was dit een fluïde gebied. Voor patriciërs was landbezit een gebruikelijke manier om zich met de ridderschap te verbinden. Burgers en ministerialen uit de ridderschap huwden met elkaar en er zijn gevallen bekend van burgers die een bisschoppelijk dienstleen bezaten. Vermogende burgers konden kortom ministeriaal worden en ministerialenfamilies konden later tot het patriciaat behoren. Een treffend voorbeeld van het laatste is de familie Ouderidder, die zich later Grauwert ging noemen.¹⁶⁸

Herman Ouderidder was betrokken bij een andere goederentransactie in de oprichtingsfase van het Duitse Huis. In 1235 bevestigde de bisschop Hermans verkoop van een hoeve land aan de Duitse Orde.¹⁶⁹ Herman was in november 1227 schepen van Utrecht.¹⁷⁰ Dat was kort nadat Sweder II van Dingden als schout van dit college was afgezwaaid. De laatste keer dat Herman in een bron als schepen optrad, was bij de bevestiging van bezittingen van het klooster Mariënweerd in 1231.¹⁷¹ Het was dus wederom een ministeriaal van de Utrechtse kerk die goederen overdroeg aan de Duitse Orde. Hermans feodale relatie met de bisschop kwam tevens tot uiting in een dienstleen. Hij hield het land dat hij verkocht in leen van zowel de bisschop als van de borgmannen, eveneens ministerialen, van het bisschoppelijke kasteel Ter Horst bij Rhenen.¹⁷² Daarom vond de goedkeuring van de transactie plaats op dit kasteel. De eigenlijke verkoop moet eerder hebben plaatsgevonden, ergens tussen 1231 en 1235.

In de oorkonde wordt de ligging omschreven als ‘ultra Rhenum prope Trajectum’. In het voorgaande meldde ik al dat de naam Overrijn een voorloper was van het gerecht Lijnpad. Daar lagen op een rij een aantal *mansi* van elk circa zestien morgen. Deze hoeven strekten zich uit van het land dat Albert Visser en Fementia schonken tot aan een perceel aan de Rijnloop, aan de overzijde waarvan het Duitse Huis was gelegen. Door de aankoop creëerden de broeders dus een aaneengesloten goederencomplex bij hun convent-in-opbouw. Uit de pachtregisters van het Duitse Huis uit 1365-1366 blijkt dat zij niet enkel de hoeve bezaten die afkomstig was van Herman Ouderidder, maar ook omliggende hoeven en percelen. In het oudste overgeleverde pachtregister, dat werd aangelegd in 1365, staan ze samen met een aantal andere percelen apart van de overige pachten gegroepeerd onder het kopje: ‘Dit is tlant dat thuyt van Utrecht plach te bouwen.’¹⁷³ Het pachtcontract ging voor de pachters

¹⁶⁸ Buitelaar, *Stichtse ministerialiteit*, 316-325; K. van Vliet, ‘De stad van de burgers (1122-1304)’, in: R.E. de Bruin e.a. ed., *‘Een paradijs vol weelde’. Geschiedenis van de stad Utrecht* (Utrecht 2000) 73-111, aldaar 107; Over de familie Grauwert: J.E.A.L. Struick, ‘Het bewind van de gilden en de strijd om het bisdom in de stad Utrecht 1455-1456’, in: *Postillen over kerk en maatschappij in de vijftiende en zestiende eeuw, aangeboden aan prof. dr R.R. Post bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Universiteit te Nijmegen* (Utrecht 1964) 85-116.

¹⁶⁹ OSU, nr. 883.

¹⁷⁰ OSU, nr. 772.

¹⁷¹ OSU, nr. 1954.

¹⁷² OSU, nr. 883; S. Muller Fzn., ‘De borchluden van Ter Horst’, *Verslagen en mededeelingen van de Vereniging tot uitgave der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht* 5 (1909) 119-128.

¹⁷³ ARDOU, inv.nr. 646-1.

van de betreffende percelen op Sint Pietersmis 1366 in en gold negen jaar. De pacht diende jaarlijks in twee termijnen, met Sint Maarten en Sint Petri, te worden betaald. Alleen de kapoenen moesten op een andere datum, op de octaaf van kerstmis, ofwel 1 januari, geleverd worden. Deze collectieve verpachting met overeenkomende pachtvoorwaarden duidt erop dat de kloosterhoeve niet lang voor 1366 nog door de ordebroeders zelf is geëxploiteerd. In die richting wijst ook het feit dat de percelen met hun namen staan vermeld, zoals de 'Heer Heijnenkamp', de 'Molenhoeve', de 'Rijncamp' en de 'hoeve bi der steghe' ofwel 'Steghehoeve'. Voor andere landerijen in de pachtboeken was een naam een zeldzaamheid. Overigens kregen de broeders niet het gehele goederencomplex bij het Duitse Huis bij de oprichting in handen. Een belendend perceel van 9,5 morgen aan de overzijde van het Lijnpadtracé werd bijvoorbeeld pas in 1287 door hen verworven.¹⁷⁴ Toch moet het merendeel van het conventshof tot het startbezit van het Duitse Huis hebben behoord.

De precieze ligging van dit land kan worden gelokaliseerd aan de hand van een kaart die landmeter J. van Diepenem in 1645 vervaardigde (zie kaart 1.2).¹⁷⁵ Het merendeel van het goederencomplex staat erop. Aan de zuidoostzijde, dat is op kaart 1.2 aan de onderzijde, grensde het aan de Vaartse Rijn. Het oorspronkelijke Duitse Huis staat niet op de kaart. Dat lag ten noorden van de afgebeelde percelen. De groengekleurde weilanden met daarop de letters O tot en met V betreffen een gedeelte van het land van Albert en Fementia. Rechts daarvan liep een pad dat de grens tussen de gerechten Westraven en het Lijnpad markeerde. In het Lijnpad bevonden zich drie hoeven van ongeveer zestien morgen naast elkaar. De middelste bestaat bijvoorbeeld uit de letters N-H-I-D op de kaart. Één van deze drie moet de hoeve van Herman Ouderidder zijn geweest. In de handen van de broeders van het Duitse Huis veranderde kortom de exploitatievorm, maar de organisatiestructuur als aaneengesloten kerndomein bleef onveranderd.

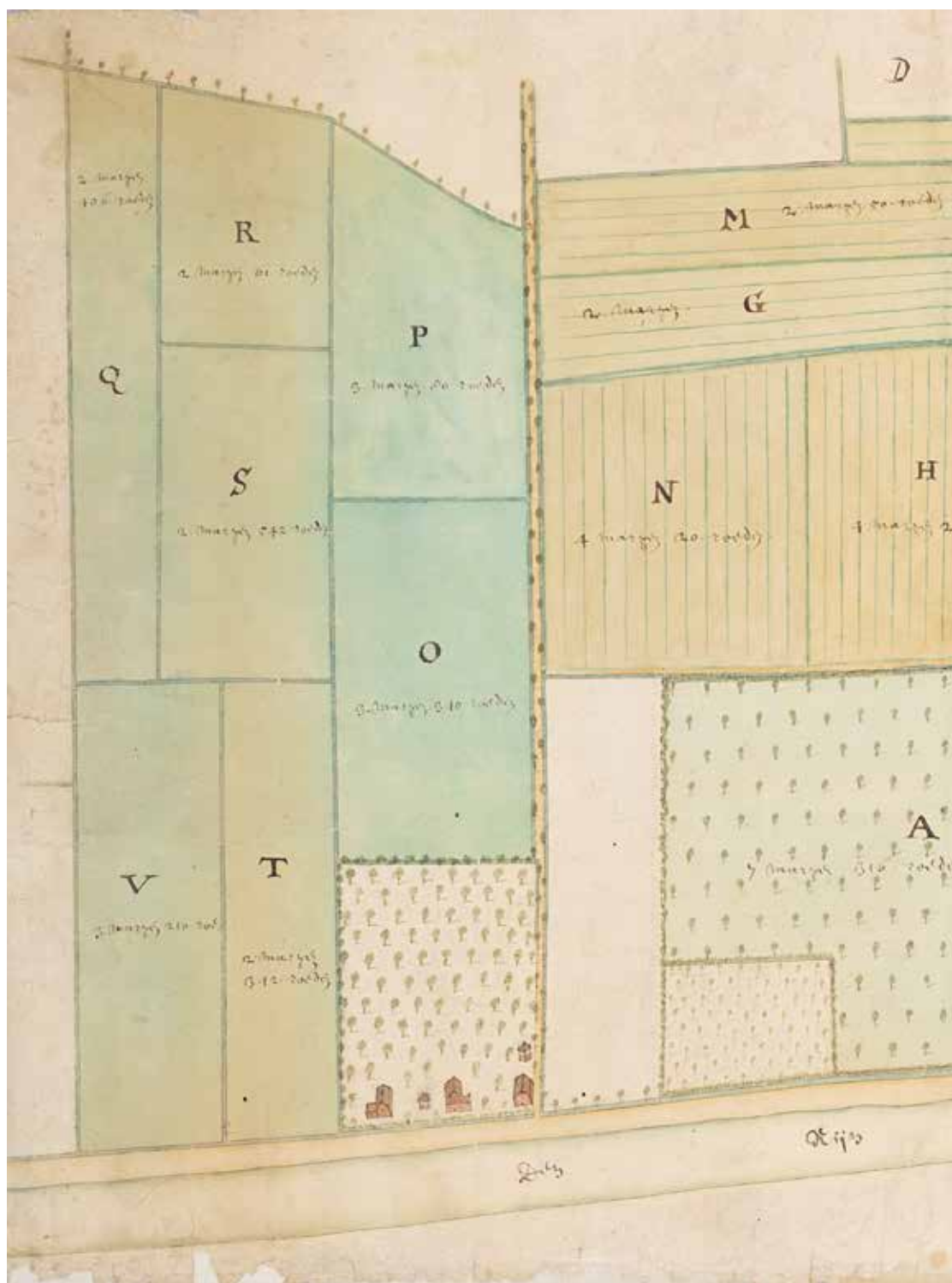
Deze continuïteit ging verder terug dan de stichting van het Duitse Huis. De meerderheid van dit land lag op de oeverwal van de Rijn en binnen de grenzen van het stadsge-recht Lijnpad. Het zal daarom zijn ontgonnen vóór de start van de massale ontginningen in de elfde eeuw. Op een bepaald moment was het land in bezit van de bisschop gekomen. Karel Martels schenking van het *castrum* Utrecht aan de kerk van Utrecht in 723 zou die gelegenheid kunnen zijn geweest.¹⁷⁶ Deze aanname is gebaseerd op de diverse rechten die de bisschop had op dit goederencomplex. Elke keer als er goederen aan de Duitse Orde werden overhandigd in dit gebied, moest de bisschop erbij komen om afstand van zijn rechten op de betreffende goederen te doen. Zo hadden Albert Visser en Fementia het land dat zij in 1232 schonken in leen gekregen van de bisschop in ruil voor een betaling van honderd ponden in de vorm van een lening. De bisschop behield het recht om zijn eigendom terug te nemen indien hij de lening terugbetaalde. Kennelijk kwam het daar niet van, omdat het Duitse Huis het als een allodium geschonken kreeg en het eeuwen later nog bezat. Volgens één van de twee bewaarde kopieën van de oorkonde – het origineel is verloren gegaan – sloten Albert en Fementia de overeenkomst met bisschop 'O'.¹⁷⁷

¹⁷⁴ De Geer, *Archieven*, nr. 273; Deze hoeven staan afgebeeld op kaart 6.3.

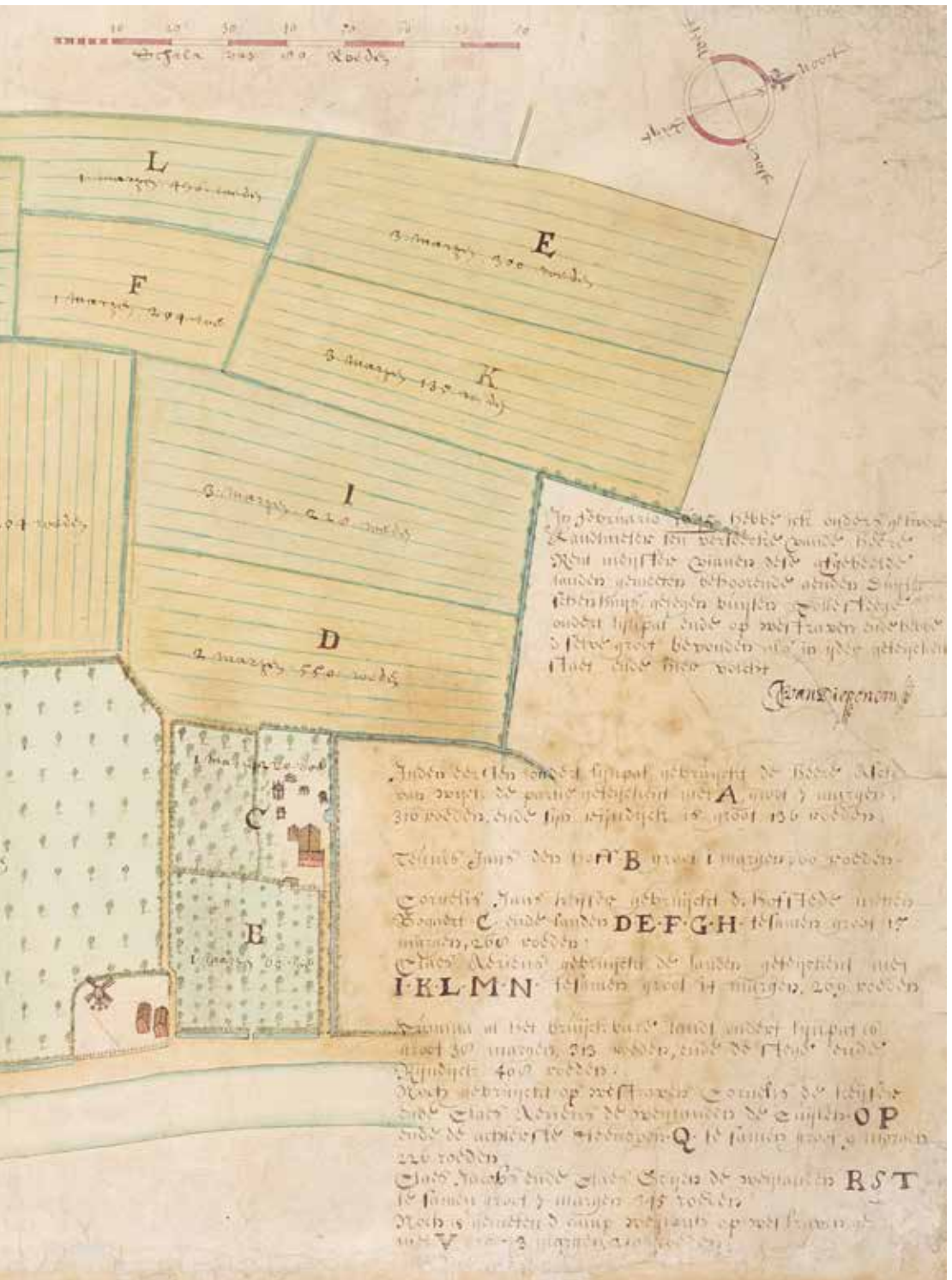
¹⁷⁵ ARDOU, inv.nr. 899M.

¹⁷⁶ OSU, nr. 35.

¹⁷⁷ OSU, nr. 840.

Kaart 1.2 Deel van het goederenbezit van het Duitse Huis in de gerechten Lijnpad en Westraven, door landmeter J. van Diepenem in 1645. Bron: ARDOU, inv.nr. 899.M.

Dit kan enkel Otto van Lippe zijn, die in 1227 is gesneuveld. Het is mogelijk dat hij de deal sloot met het vermogende echtpaar om met de opbrengst uitgaven voor zijn krijgstoct naar Drenthe te bekostigen.

Ook Herman Ouderidder hield het land dat hij aan het Duitse Huis verkocht in leen van de bisschop. Voorts waren het lagere gerecht en de tienden van het gedeelte van Raven ten oosten van de Vaartse Rijn (Hoog- en Laagraven) een bisschoppelijk leen dat een familie met de veelzeggende naam Overrijn erfelijk in bezit hield. Dirk van Overrijn verkocht deze rechten in 1366 aan het Duitse Huis, waarbij de feodale relatie met de bisschop werd beëindigd.¹⁷⁸ Het is mogelijk dat Sweder II van Dingden de goederen die hij aan de Duitse Orde schonk eveneens in leen van de bisschop hield. Bij de vooraanstaande functie die hij als ministeriaal van de Utrechtse kerk bezat, en zeker bij het door hem uitgeoefende ambt van schout, hoorde een dienstleen.¹⁷⁹ Toen Sweder II de Stichtse ministerialiteit verliet, vielen deze goederen terug aan de leenheer, de bisschop. Ondanks een gebrek aan hard bewijs zijn er aldus genoeg aanwijzingen om te concluderen dat de stichting van het Duitse Huis gepaard is gegaan met het samenstellen van een conventshof als startdotatie. Daarbij waren meerdere partijen betrokken. Zij hadden gemeen dat zij rechten hadden op dit goederencomplex, dat mogelijk een voormalig vroomhof van de kerk van Utrecht was. De bisschop stond toe dat zijn leengoederen aan de Duitse Orde werden overgedragen, waarbij dan tevens de leenband werd beëindigd.

De bisschop heeft dus zeker een bijdrage geleverd aan de samenstelling van een startdotatie voor het Duitse Huis, maar om welke bisschop gaat het? Bisschop Otto II nam ten tijde van de vijfde kruistocht de orde in bescherming, bevestigde de donatie van Adolf van Berg en schonk de orde in afstemming met andere landsheren in het Rijngebied een tolprivilege. Ik wees ook op zijn overeenkomst met Albert en Fementia Visser. Eventuele stichtingsplannen destijds lijken derhalve niet door hem te zijn tegengewerkt. Het is mogelijk dat de goederencollecte voor een op te richten Duitse Huis reeds onder zijn leiding werd ingezet, maar dat hij door zijn plotselinge dood in 1227 niet in staat is geweest dit project te voltooien.

Zijn opvolger Wilbrand van Oldenburg was een enthousiaste promotor van religieuze instellingen. In het bijzonder werd hij een beschermer en patroon van de cisterciënzer nonnen van Sint Servaas in Utrecht. Hij werd zelfs in hun klooster begraven. De enige overgeleverde oorkonde van zijn hand die gericht is aan de Duitse Orde, is een bevestiging uit 1232 van zijn voorgangers tolprivilege in overeenkomende bewoordingen.¹⁸⁰ Niettemin staat buiten kijf dat hij de orde gunstig gezind was. Hij preees hoogmeester Hermann von Salza in zijn *Itinerarium Terrae Sanctae* immers meer dan de andere deelnemers aan die reis in 1211.¹⁸¹ Nadat hij tot bisschop van Utrecht benoemd was stortte hij zich op het bedwingen van de opstand in het Oversticht, organiseerde hij in dat verband een kruistocht naar Drenthe en werkte hij mee aan de oprichting van het Duitse Huis. Ik vermoed

¹⁷⁸ ARDOU, inv.nr. 322-328.

¹⁷⁹ Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit*, 52-53; K. van Vliet, *In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695-1227* (Zutphen 2002) 311.

¹⁸⁰ J.J. van Moelenbroek, 'Servatius en Johannes. Over de vroegste geschiedenis van het Utrechtse vrouwenklooster van St. Servaas', in: *Jaarboek Oud Utrecht* (1997) 169-204, aldaar 171-174, 194-195.

¹⁸¹ Wilbrand van Oldenburg, *Itinerarium ... Terrae Sanctae*, D. Pringle ed., 'Wilbrand of Oldenburg's journey to Syria, Lesser Armenia, Cyprus and the Holy Land (1211-12): A new edition', *Crusades* 11 (2012) 109-116.

aldus dat hij het stichtingswerk van zijn voorganger heeft voortgezet of uitgevoerd. Het is echter niet goed te achterhalen hoe ver gevorderd dit proces reeds was.

HET DUITSE HUIS EN EEN RUIMTELIJKE HERINDELING VAN UTRECHT

De Slag bij Ane en de betrokkenheid van diverse partijen bij het stichtingsproces kunnen de oprichting van het Duitse Huis hebben vertraagd, maar er zijn meer factoren die voor uitstel kunnen hebben gezorgd. In de eerste plaats kan er in de heterogene stedelijke samenleving die Utrecht was, verzet zijn gerezen. De johannieters ter plaatse kunnen bijvoorbeeld concurrentie gevreesd hebben. De datering van de komst van deze andere geestelijke ridderorde naar Utrecht is onderwerp van debat. Van Winter betoogt dat zeven *Jerosolimitani* die zich in 1122 in Utrecht bevonden, broeders van het hospitaal van Sint Jan geweest moeten zijn.¹⁸² Deze redenering hangt samen met het feit dat de hoofdzetel van de johannieters in Jeruzalem gevestigd was en de heilige stad, net als bij de Duitse Orde overigens, in de volledige benaming van de orde was opgenomen.¹⁸³ Gedurende de twaalfde eeuw zouden de johannieters hun Utrechtse bezittingen hebben vermeerderd. Mol betwijfelt deze vroege datering, maar is er wel van overtuigd dat er in de late twaalfde eeuw een hospitaal met goederenbezit op het Catharijneveld gevestigd was.¹⁸⁴ Andere critici ten opzichte van Van Winters these pleiten eveneens voor een vestiging omstreeks die tijd.¹⁸⁵ Huiting maakt aannemelijk dat het gasthuis van Sint Jan te Utrecht reeds vóór de val van Jeruzalem in 1187 bestond.¹⁸⁶ Dit sluit niet uit dat later een uitbreiding heeft plaatsgevonden. Huiting stelt dat de Hof ter Weyde van de johannieters ten noordwesten van de stad voormalig koningsgoed betreft dat vervolgens bezit werd van de Utrechtse kerk en in de vroege dertiende eeuw aan de johannieters moet zijn overgedragen.¹⁸⁷ De omvang van deze hof was in 1536 met 148 morgen vergelijkbaar met de bouwinge van het Duitse Huis in het Lijnpad en Westraven.¹⁸⁸ De verwerving van een bouwhof nabij de stad, de grootte daarvan, de datering en de bisschoppelijke betrokkenheid vertonen allemaal overeenkomsten met de startdotatie van het Duitse Huis. De johannieters verschilden van de broeders van het Duitse Huis doordat zij geen militaire signatuur hadden, maar zich concentreerden op de verpleging in hun hospitaal. Het Duitse Huis werd daarentegen opgericht in de context van kruistochten en mikte op de Utrechtse ridderschap als doel- en steungroep. Qua taakstelling noch maatschappelijke positionering hadden de johannieters en de broeders van het Duitse Huis in Utrecht een overlap. Het is mogelijk dat de stichting van het Duitse Huis resulteerde in een scherpere afbakening tussen de

¹⁸² J.M. van Winter, 'De heren van Sint-Catharijne te Utrecht', in: W. Frijhoff en M. Hiemstra ed., *Bewogen en bewegen. Liber amicorum aangeboden aan Prof. dr. H.F.J.M. van den Eerenbeemt* (Tilburg 1986) 349-364, aldaar 350-353.

¹⁸³ Bijvoorbeeld in 1275: 'conventus ordinis beati Johannis Baptiste Jerosolimitani ac domus sancte Katharine in Traiecto': OSU, nr. 1890; De Geer, *Archieven*, nr. 260. Een kortere benaming werd in 1214 gebruikt: 'fratres hospitalis Jherosolimitani': OSU, nr. 618.

¹⁸⁴ J.A. Mol en F.W.J. Koorn, 'Netwerken voor het Heilige Land', in: idem, *Vechten, bidden en verplegen: opstellen over de ridderorden in de Noordelijke Nederlanden* (Hilversum 2011) 106-130, aldaar 106.

¹⁸⁵ Huiting, *Domeinen in beweging*, 299-301; C.J.C. Broer en M.W.J. de Bruijn, 'De stichting van het johannieterklooster in Utrecht': www.broerendebruijn.nl/Johannieter.html (laatst bezocht op 27-12-2020).

¹⁸⁶ Huiting, *Domeinen in beweging*, 300.

¹⁸⁷ Ibidem, 299-301, 320-324.

¹⁸⁸ Ibidem, 611.

twee instellingen, maar er is geen bewijs om die stelling te onderbouwen of te verwerpen. Het is evenwel zeer onwaarschijnlijk dat de johannieters veel weerstand hebben geboden.

De burgerij kan eveneens een tegenkracht hebben gevormd. Vanwege de oprichting van diverse kloosters in en rondom de bisschopsstad sinds de twaalfde eeuw, waren veel gebouwen en landgoederen in bezit gekomen van de geestelijkheid. In de eerste drie decennia van de dertiende eeuw volgde nog een reeks kloosterstichtingen.¹⁸⁹ Er was echter nog ruim voldoende plaats voor nieuwbouw in de stad. Het opvullen van open ruimtes en het opdelen van stedelijke percelen gebeurde in de eerste helft van de dertiende eeuw nog nauwelijks. Zelfs tot in de veertiende eeuw kwam dat nog voor. Er was in 1231 dus geen ruimtegebrek.¹⁹⁰ Potentieel problematischer was het effect van de komst van een nieuwe religieuze leefgemeenschap op de stedelijke financiën. Omdat de geestelijkheid belastingvrijstellingen genoot, viel de belastingdruk voornamelijk op de burgers. Daar staat tegenover dat de bevolking veel sneller groeide dan het aantal geestelijken, van een geschatte 3000 inwoners aan het begin naar (ruim) het dubbele aantal tegen het einde van de dertiende eeuw.¹⁹¹ Bovendien was het Duitse Huis een geestelijke instelling waarvan de deuren openstonden voor het patriciaat, getuige de bijdragen van Albert Visser en Fementia aan de stichting.

De groei van de stad en de vele bouwprojecten die daarbij hoorden, hadden op een andere manier een effect op het stichtingsproces. De locatie van het convent was, in de woorden van Sweder II bij zijn schenking: ‘ad sanctam Geertrudem in Trajecto’. Deze Geertekerk, vernoemd naar de vroegmiddeleeuwse heilige Gertrudis van Nijvel, was één van de drie stedelijke parochiekerken die in de tweede helft van de twaalfde eeuw werden gebouwd. Destijds volstond de centraal gelegen Buurkerk niet meer als de enige parochiekerk voor de groeiende populatie. Een onderscheid werd gemaakt tussen deze oorspronkelijke parochiekerk en de drie nieuwkomers. Deze kregen hun locaties aan de uiteinden van de stad, zodat ze goed bereikbaar waren voor de bewoners van het omliggende platteland. De Geertekerk bediende een stedelijke nederzetting in de zuidwesthoek van de stad, alsook de daarop aansluitende buitengebieden, zoals Overrijn.¹⁹² De ligging aan de stadszijde van een rivieroever was logisch tijdens de bouw van de kerk, vooral indien deze een kapel verving die ouder geweest kan zijn dan de stadswal, toen de Rijntak nog als natuurlijke stadsgrens fungeerde. De rivierarm viel echter droog en bovendien verscheen aan de andere kant van de kerk een steeds hardere stadsgrens. Na de aarden stadswal werd tussen 1122 en 1200 een tufstenen stadsmuur opgetrokken, die vanaf de late twaalfde eeuw geleidelijk werd vervangen door baksteen.¹⁹³ Hierdoor kwam de kerk op een steeds kwetsbaarder locatie te staan. Indien de kerktoren hoger was dan de stadsmuur, vormde deze uit defensief oogpunt zelfs een potentiële bedreiging. Tussen 1248 en 1255 werd de kerk dan ook afgebroken en herbouwd op een veiliger locatie binnen de muren. Enkele jaren later werd de voormalige begraafplaats van de kerk overgedragen aan het Duitse Huis.¹⁹⁴

189 Van Vliet, *In kringen van kanunniken*, 394-395.

190 M. Dolfijn, E.M. Kylstra en J. Penders, *Utrecht. De huizen binnen de singels. Beschrijving* (Zeist 1989) 13-15.

191 Van Vliet, ‘De stad van de burgers’, 95.

192 M. de Bruijn, ‘De “vicus Tastcunt”: Het gebied ten noorden van de Geertekerk’, *Maandblad Oud-Utrecht* 56 (1983) 244-245.

193 R. de Kam, *De ommuurde stad. Geschiedenis van een stadsverdediging* (Amsterdam 2020) 48-57.

194 OSU, nrs. 1175, 1349, 1510.

Door die overdracht waren de broeders in staat om Albert en Fementia een laatste rustplaats op het kerkhof van de orde te bieden. Deze belofte werd niet gedaan zonder te weten hoe die waargemaakt kon worden. Het is aannemelijk dat er een causaal verband bestaat tussen de verhuizing van de Geertekerk en de vestiging van het Duitse Huis. De kwestie van de onwenselijke ligging van de kerk moet zijn betrokken bij het besluit om de broeders van de Duitse Orde op een naastgelegen locatie te huisvesten en ze een groot deel van het land te geven binnen de parochiegrenzen. Voor het Duitse Huis was deze locatie niet ongunstig, omdat de conventshof, die de broeders zelf exploiteerden, naast de deur lag.

De besluitvorming hierover kan niet hebben plaatsgevonden buiten de domproost om. Deze 'tweede man' van het bisdom bezat het patronaatsrecht van de parochiekerken van de stad. Otto van Lippe bekleedde dit ambt tot hij in 1216 tot bisschop werd gekozen. In bronnen uit 1226-1232 komt Dirk van Randerode als de proost voor. Ik noemde hem reeds als Keulse kanunnik die in het gevolg van bisschop Dirk van Are naar Utrecht was gehaald. Otto van Lippe, Gerlach van Dingden en zijn oom Sweder I behoorden eveneens tot deze groep. In de periode van de vijfde kruistocht tot aan de oprichting van het Duitse Huis, bevonden mannen uit deze groep vertrouwelingen zich op sleutelposities in het bisdom. Zij waren hierdoor in staat om grote bouwprojecten en de ruimtelijke ordening van de stad te initiëren of sterk te beïnvloeden.

Een voorbeeld van een dergelijk project betreft de stichting van het nonnenklooster van Sint Servaas te Utrecht. Dit convent kwam tot stand in de jaren 1220, na de vijfde kruistocht, toen Otto van Lippe bisschop was. Aanvankelijk werd het gebouwd in Abstede. Daar, even ten zuidoosten van de stad en binnen de stadsvrijheid, was ook het kernbezit van het klooster gelegen. Vermoedelijk was dit een oude agrarische nederzetting, vergelijkbaar met die in het Lijnpad. De naam *Abbenstade* komt reeds voor in de Annalen van Egmond: Floris de Zwarte viel er in 1133 van zijn paard en werd vermoord.¹⁹⁵ In 1241 stelde de bisschop het Sint Servaasklooster vrij van alle belastingen die hij tot dan toe over de *curtis* Abstede had geheven.¹⁹⁶ In 1249 werd Abstede een *villa* genoemd. De monialen kochten er toen de tienden, die in leen van de domproosdij werden gehouden.¹⁹⁷ Het lijkt erop dat het klooster ten tijde van bisschop Otto is gesticht bij een bisschoppelijke *curtis* in de stadsvrijheid. Nog onder Otto sloten de nonnen, die eerst als een autonome gemeenschap van benedictinessen hadden gefungeerd, zich aan bij de strenge cisterciënzerorde. Deze bisschop was dus ten minste betrokken bij het samenstellen van een goederencomplex voor de nonnen van Sint Servaas als startdotatie voor hun klooster.¹⁹⁸ Zijn opvolger Wilbrand zette de begunstiging voort met schenkingen en had een hoofdrol bij de verhuizing van het convent naar een plaats binnen de stadsmuren, alwaar hij werd begraven. Het werk dat door Otto van Lippe was begonnen, werd dus door Wilbrand van Oldenburg afgerond en mogelijk opgeschaald.

Al met al maakte de stichting van het Duitse Huis te Utrecht in moderne terminologie deel uit van een ingrijpende wijziging van het bestemmingsplan aan de randen van de

¹⁹⁵ *Annalen van Egmond*, M. Gumbert-Hepp, J.P. gumbert en J.W.J. Burgers ed. (Hilversum 2014) 180.

¹⁹⁶ OSU, nr. 962.

¹⁹⁷ OSU, nr. 1196.

¹⁹⁸ M.P. van Buijtenen, 'De St.-Servatius-abdij en Utrechts stadsuitleg', *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 13 (1971) 317-334, aldaar 329; Moolenbroek, 'Servatius en Johannes', 90-92, 171-174, 194-195.

stad. Er kwam een bakstenen stadsmuur en de Geertekerk werd verplaatst naar een veiliger plaats daarachter. In samenwerking met de bisschop werden delen van agrarische hofcomplexen in Abstede en Overrijn, die gelegen waren binnen de stadsvrijheid, hervormd tot en getransformeerd in conventshoven van respectievelijk de Sint-Servaasabdij en het Duitse Huis. De verwerving van de Hof ter Weyde door de johannieters kan eveneens deel hebben uitgemaakt van dit programma. Daarmee was de oprichting van het Duitse Huis een stuk complexer dan het tot dusver bekende stichtingsverhaal over Sweder II van Dingden.

Concluderend kan om te beginnen worden gesteld dat ridders uit de Nederlanden veelvuldig hebben gevochten en betrokken zijn geweest bij krijgs- en kruistochten in de eerste drie decennia van de dertiende eeuw, zowel in de eigen regio als daarbuiten. De vele regionale conflicten hielden deels verband met de Duitse troonstrijd tussen de huizen Hohenstaufen en Welfen. Het was vooral paus Honorius III die er bij zijn poging om Jeruzalem in christelijke handen te krijgen naar streefde interne vrede te bewerkstelligen door het kruis te laten prediken voor zijn strijd tegen een externe vijand. Deze methode was succesvol: veel kruisvaarders uit de Nederlanden reisden af naar Damiate in het kader van de vijfde kruistocht. De vele strijdtoneelen stimuleerden de maatschappelijke stijging van ridders. Dit gold ook indien zij, zoals in Utrecht en veel andere Duitse vorstendommen, ministerialen waren. Zij verbonden zich met edellieden, in het bijzonder met degenen die probeerden territoriale macht uit te bouwen in kleine grensterritoria in de periferie van grotere vorstendommen. Deze samensmelting resulteerde erin dat dergelijke grensheren de titel van ridder gingen voeren en aanzienlijke ministerialen zich als *domini* afficheerden. Deze nieuwe ridderschap was bij uitstek de doelgroep van de Duitse Orde.

In Utrecht droegen twee Sweders van Dingden, vader en zoon, substantieel bij aan de stichting van een nederzetting van de Duitse Orde. Zij maakten deel uit van een patronagenetwerk van mannen die in de vroege dertiende eeuw, vooral onder bisschop Dirk van Are, vanuit gebieden ten oosten van het bisdom werden ingevlogen en op hoge posities in de Utrechtse ministerialiteit en kerk werden gezet. Dit netwerk was vermoedelijk betrokken bij plannen om een commanderij van de Duitse Orde te starten tijdens of kort na de vijfde kruistocht. In een stedelijke context bleken dergelijk plannen echter moeilijker uitvoerbaar dan in de rurale gebieden elders in de Nederlanden waar andere conventen van de Duitse Orde destijds snel konden worden opgericht.

Er ontstond momentum voor de stichting toen een krijgstoct tegen opstandelingen in Drenthe in 1227 uitliep op een fiasco voor de bisschop en de zijnen en toen vervolgens ook een kruistocht tegen de rebellen in 1231 mislukte. Deze gebeurtenissen moeten het draagvlak onder vooral ministerialen hebben vergroot om ruimte te scheppen en een agrarisch goederencomplex te vormen voor het op te richten Duitse Huis. Een conventshof werd samengesteld in samenhang met een bredere herstructurering van de ruimtelijke ordening aan de randen van de stad, waarbij de Geertekerk werd verplaatst en delen van een voormalige hof van de Utrechtse kerk werden herenigd. Bij deze goederencollecte waren meerdere partijen betrokken, waaronder riddermatige belanghebbenden bij de komst van de Duitse Orde naar Utrecht, maar de domproost en in het bijzonder de bisschop hadden een sturende rol in de stichting van het Duitse Huis in 1231.